

Az Ebner-csempék

Egy késő középkori kályháról

jelige: Az ember melegségre vágyik

"S alig, hogy a XV. század derekán a kandallókat és a tapasztott kemenczéket a mázas cserépkályha kezdi a háttérbe szorítani, a kályhások elhalmozzák mindazzal a pompával és dicsőséggel, a melyet a gótikus művészet mesterei az óriási dómok építése és díszítése közben teremtettek. A kályhafüőköt művésziesen faragott formákkal mustrázzák s a díszítő motívumok felölelik a középkor emberének szinte egész fogalomkörét, de különösen ennek azt a részét, a melylyel lelke teljességgel egybeforrt: Istennek és szentjeinek világát."

Divald Kornél

Régi művészi kályhák, in: Vasárnapi újság 60 (1913) 5.sz, 88.o.

TARTALOM

I. Bevezetés.....	3
<i>Kutatástörténet és proveniencia</i>	<i>4</i>
II. A Bothár-műhely.....	7
<i>Az Ebner-lelet helye a Bothár-műhelyben</i>	<i>9</i>
<i>Stiláris megfigyelések</i>	<i>10</i>
III. Ikonográfia.....	12
<i>Rekonstrukciós kísérlet</i>	<i>28</i>
IV. Összegzés.....	31
Bibliográfia	32
Függelék	36
Képjegyzék.....	47
Képek.....	51
<i>Képek Forrása</i>	<i>89</i>

I. BEVEZETÉS

Az agyagművesség, s azon belül a kályhacsempék kutatása és értékelése elsősorban régészeti, illetve művelődéstörténeti jellegű. Bár a középkori anyag áttekintésekor igen gazdag motívumkinccsel és a magas művészetekre jellemző formákkal is találkozunk, a művészettörténet ritkán foglalkozik ezzel a területtel.

A besztercebányai ún. Bothár-műhely produktumai közül a legteljesebben, legnagyobb számban ránk maradt lelet - és szinte teljes egészében budapesti őrzésben van - az Ebner-házból előkerült kályhacsempe csoport, s bár szétszedett állapotában ismerjük, mégis ez ad lehetőséget mind a stílári, mind az ikonográfiái szempontból történő vizsgálatokra.

A szakirodalom számára is ismert lelet átfogó értékelése máig hiányzik. Bár tárgyalásuk kvalitásuknál fogva nem hiányozhat katalógusokból, az anyagnak csak kisebb része került publikálásra, az is készítés-technikai, illetve anyagközlési szempontokból. A kályhás mesterség produktumát értékelhetjük és vizsgálhatjuk művészettörténeti eszközökkel, hiszen ugyanabból a kultúrából, motívumkinccsből táplálkozik, mint a magas művészetek tárgykörébe tartozó alkotások, készítőik ugyanazokat az előképeket ismerik és használják fel.

A régészeti¹ és a művészettörténeti tipológia ezen anyag esetében is más irányelvek alapján került leírásra, de a két tudomány egymást segítve a besztercebányai és a besztercebányai jellegű csempék elválasztását és meghatározását teheti meg. A jelenség értelmezése mellett a műhely belsőtörténetének átfogó módon való értékelésére, műhelykörzetek elkülönítésére, az előképek meghatározására is sort keríthet.

A dolgozat célja az ikonográfiái párhuzamok bemutatása és a lehetséges előképek - akár irodalmi az - felkutatása. Érdemes megnézni azt a társadalmi közeget, melyben funkcióját a kályha betölthette, továbbá, hogy ez miként változik megrendelői háttérnek megfelelően. A tanulmány legfontosabb feladata, az ikonográfiái elemzéseket figyelembe véve, a lehetséges program kérdésének vizsgálása, egy késő középkori *kályha* művészettörténeti értékelése. Jelen esetünkben azonban maga a tárgy nem létezik, hiszen csupán a fiókok kerültek elő, eredeti rendszerükből kiszakítva, a

¹László Emese: Szentek, próféták és kályhacsempék, <http://www.asonyomon.hu>, elektronikus megjelenés: 2012. október 22. Utolsó belépés: 2013-01-02.

csempék formai kiképzését figyelembe véve próbálunk készíteni egy kályha rekonstrukciót, és értékelni mennyiben engedi meg a feltételezett ikonográfiai program létét.

KUTATÁSTÖRTÉNET ÉS PROVENIENCIA

Az Ebner-csempéket is készítő műhely működési helyeként meghatározott Bothár-telek területén fellelt fiókokat, a lelet előkerülésének évében közölte Hampel József, aki a múzeumi gyarapodásról értesít minket 1894-ben. Erről az anyagról Csányi Károly² ír röviden, majd amikor Wartha Vince a magyar agyagművességet méltatja, a középkori kályhás mesterség kapcsán ezt az anyagot mutatja be.³

A Bothár-ház csempéi csatornázás alkalmával folyó munkák során kerültek felszínre, s a tulajdonos dr. Bothár Sámuel⁴ tulajdonába került egy részük, melyből elajándékozott - Badiny Zoltán,⁵ Thomka Gyula⁶, Radvánszky Antal⁷ részére, s később az akkor még Besztercebányai Városi Múzeumnak is⁸, -, illetve eladott az

²Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményei. Kiállítási katalógus: Budapest, Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Szerk.: Csányi Károly. Budapest, Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, 1926

³Wartha Vince: Az agyagművesség. in: Az iparművészet könyve II. Szerk.: Ráth György. Budapest, 1905, 578-583.o.

⁴Bothár Sámuel (Besztercebánya, 1845 – Besztercebánya, 1915): városi orvos, numizmatikus. A Besztercebányai Városi Múzeum alapító tagja. Érem-és ásványgyűjteményével is gazdagította gyűjteményét. in: Papp Károly: Társulati ügyek. in: Földtani Közlöny 46. (1916) 30.o.

⁵Badiny Zoltán, földbirtokos volt. in: Molnár Viktor: A Besztercebányai Városi Múzeum megnyitása. in: Múzeumi és Könyvtári Értesítő 4. (1909) 3. évf., 233.o. (továbbiakban: Molnár 1909), ill.: Divald Kornél: A Besztercebányai Múzeum Kalauza. Budapest: Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége, 1909, 9.o. (továbbiakban: Divald 1909). Radvánszkyval együtt szerepelnek a besztercebányai múzeum adományozói között az 1909-es kalauzában, de nincsenek megemlítve a kályhacsempéknél..

⁶A Nemzeti Múzeum és Bothár között közvetítő szerepet játszott. Vármegyei árvaszéki elnök, az Ő, Bothár és mások segítségével valósult meg akkori nevén a Besztercebányai Városi Múzeum, melynek gyűjteményét mindketten gyarapították. in: Molnár 1909, 227.o.

⁷A család leszármazottja, Radvánszky Anikó (jelenleg az ELTE BTK és a PPKE BTK Irodalomtudományi Intézetének oktatója) elmondása szerint a családnál nem maradtak a gyűjteményből értékek, azokat széthordták, esetleg továbbajándékozták.

⁸Közép-szlovákiai Múzeum, Thomka Gyula is ajándékozott részükre a csempéiből.

Iparművészeti Múzeumnak belőle,⁹ továbbá külföldre is jutott.¹⁰ A munkálatokat felügyelő Čidič Emil¹¹ mérnöktől pedig a Nemzeti Múzeumba került egy hat darabos készlet.¹²

A besztercebányai kályhacsempék iránti érdeklődés az Ebner-anyag előkerülésével fokozódott. 1907-ben az Ebner-ház átalakításakor, boltfeltöltésből kerültek elő. Az anyag fő méltatója Divald Kornél volt, aki többször közölte a fiókokat és önálló tanulmányt is szentelt nekik.¹³ Rajongását – talán nem túlzás ezt állítani – magyarázhatja az a tény, hogy az Ebner-házban előkerült csempék megtalálásakor jelen volt, s azokat személyesen szállította múzeumba. A besztercebányai múzeum megnyitásakor, 1909-ben az állandó kiállítás részeként is szerepelt egy részük, a Bothár-fiókokkal együtt.¹⁴ A múzeum kalauzából kiderül, hogy az Ebner-anyag a tulajdonos, Ebner Jenő¹⁵ letétként került a kiállításba,¹⁶ de ez jelenleg is az Ebner-család leszármazottainál, magánkézben van. A lelet nagy részét az Iparművészeti Múzeum őrzi a mai napig (1.ábra).

Az anyagot az agyagművességről szóló, illetve a gyűjtemények gyarapodásával foglalkozó publikációk érintik, az 1950-es évekig nincs fontosabb publikációjuk. A besztercebányai kályhacsempékkel Cserey Éva foglalkozott a továbbiakban, a kályhacsempéket előkerülési körülményeik és helyük, illetve őrzési helyük szerint

⁹A levelezést, és a múzeumban megőrzött dokumentációt Cserey Éva publikálta, Cserey Éva: Adatok a besztercebányai (Banská Bystrica) kályhacsempékhez. in: Folia Archaeologica 25. (1957) 205-217.o. (továbbiakban: Cserey 1957)

¹⁰Divald Kornél: Régi magyar fazekasmunkák. in: A magyar keramika története. Szerk.: dr. Siklóssy László. Budapest, 1907, 20.o. (továbbiakban: Divald 1917)

¹¹Nevének helyesírás változó, előfordul a Cidič, Čidich és a Čidič variáció is.

¹²Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségosztály, Utalványozási napló (123/58/1894) és a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtári leltárkönyvének fotokópiája (1958) alapján, 58-as tétel.

¹³Divald Kornél: i.m. és Besztercebányai kályhák. in: Muzeumi és Könyvtári Értesítő 4 (1908) 220-223.o.

¹⁴Divald 1909, 217-218.o.

¹⁵Ebner Jenő, született Eugen Ebner (Oed, 1869 – Budapest, 1937): földművelésügyi államtitkár, gazdasági felügyelő. Numizmatikai gyűjtemény maradt fenn utána. Balogh Márton László, Ebner Jenő leszármazottja szóbeli közlése alapján.

¹⁶Divald 1909, 25.o. Megtudjuk azt is, hogy egy másolatokból összeállított rekonstrukciót kapott volna meg a múzeum.

csoportosította, megpróbálta az anyagot számszerűsíteni és megítélni a nagyságát.¹⁷ Parádi Nándor munkájában a korabeli kályhacsempék készítésére világít rá,¹⁸ és a besztercebányai fiókok előkerülésének tisztázását vállalja fel dolgozatában.¹⁹ Bár a kutatás folyamatosan foglalkozik a kályhacsempékkel, és a jelentős, összefoglaló jellegű kiállítások szakkatalógusából sem hiányozhat tárgyalásuk, ezeken a felületeken nincs lehetőség a tárgyilagos közreadáson kívül, mélyebb, analizáló tanulmányoknak. A szlovák szakirodalomban a *Gotika* katalógusban²⁰, míg a hazai anyag közreadásakor a *Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance*²¹ c. kiadványban találkozunk a besztercebányai kályhacsempékkel.

A Bothár-telken a második világháború alatti felújítások során is kerültek elő kályhacsempék. Tudatos ásatás során 1974-ben Balaša, 1979-ben Mácelová²² ásatásai során a korábbiakkal megegyező szenteket ábrázoló töredékek kerültek elő. A besztercebányai műhely kiterjedt körének felismerése és publikálása Stefan Holčík nevéhez kötődik.²³ A téma aktualitását adja az is, hogy a szlovák oldalról nagyobb érdeklődéssel kezdtek fordulni az anyaghoz, és 2013 őszére átfogó kiállítást terveznek a besztercebányai kályhacsempék középpontba állításával. Remélhetőleg a publikációk hiányát a készülő katalógus enyhíti és a magyar szakirodalom számára is ismertebbé válhat a műhely köre.

¹⁷S. Cserey Éva: i.m. és uő: Erörterung über einige O fenkacheln des späten Mittelalters. in: Ars Decorativa 2. (1974) 33-44. o és Cserey 1957, 205-217.o.

¹⁸Parádi Nándor: Későközépkori kályhacsempék negatívok. in: Folia Archaeologica 9. (1957) 179-186.o.

¹⁹Parádi Nándor: A besztercebányai kályhacsempék lelőhelyéről. in: Folia Archaeologica 35. (1984) 12.o.

²⁰Dejiny slovenského výtvarného umenia – Gotika. Kiállítási katalógus: Bratislava, Slovenská Národná Galéria. Szerk.: Buran, Dušan, Bratislava: Slovenská Národná Galéria, 2003 (továbbiakban: Gotika)

²¹Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458-1541. Kiállítási katalógus: Schallaburg, Schloss. Szerk.: Török Gyöngyi et al. Wien: Niederösterreichs Landesregierung Abt.III/2. Kulturabteilung, 1982

²²Mácelová, Marta: Atribútý svätca na gotických kachliciach stredoslovenskej banskej oblasti. in: Svätec a jeho funkcie v spoločnosti I. Szerk.: Koziak, Ratislav és Nemeš, Jaroslav. Bratislava: Chronos, 2006, 369-382.o. (továbbiakban: Mácelová 2006). A mai napig a környék vezető ásatója

²³Holčík. Stefan: Stredoveké kachliarstvo, Bratislava: Pallas, 1978. Mára már tudjuk, hogy az általa rekonstruáltnál jóval szélesebb körben jelen lévő műhelyről van szó.

II. A BOTHÁR-MŰHELY

A kályhaművesség Besztercebányán – bár írott forrás nem támasztja alá –hosszú időre nyúlik vissza. A legrégebb kályhacsempék a 15. század első feléből valók, nagyobb részük a vár régi plébániájának területén került elő.²⁴ A csempék növénymotívumokat, rozettát, griffet és oroszlánt, architekturális motívumokat mutatnak, tehát a kor legelterjedtebb formakincsét használták itt is. Az, hogy itt is megjelennek e divatos motívumok nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a város élénk kereskedelmi kapcsolatban állt a környező területekkel, országokkal, jellemzőek az import termékek, s így adódik a minta átvétel többek között a német ajkú területektől, de a budai műhely hatása sem hagyható figyelmen kívül. A 15. század közepéről való csempék közt előfordulnak szenteket ábrázolóak is, így Szent Györgyöt, Szent Katalint és Szent Lászlót mutatóak. A legkvalitásosabb darabok a 15. század végéről valók, s ezekbe tartozik a Bothár-ház lelete.

A Bothár-telken előkerült kályhacsempékre jellemző, hogy mázatlan, egyszer égetett darabok, melyek nem kerültek felhasználásra, és csempemodell is előkerült. Ezek zömében szenteket ábrázolnak, más tematikát innen csak töredékek sejtetnek. Mint láthatjuk Besztercebányán korábban és később is van kályhásság, s a szentek megjelenítése sem egyedi jelenség, de a korábbi megoldások a szenteket architekturális részletbe ágyazva, vagy azokat megmozgatva jelenítik meg (Szent László, mint harcos király, Szent György lovon). A besztercebányai csempék esetén azonban maguk a szentek mozdulatlanok, csupán attribútumukat felmutató fél-, vagy egészalakos ábrázolásuk jelenti a témát, és a teljes csempetükröt kitöltik. A besztercebányai jellegű megoldások, melyek e műhely hatását mutatják, elsősorban ezt követik majd, de jóval dekoratívabb és kevésbé realisztikus megfogalmazással párosítva.

A Bothár-csempék jellegzetessége, hogy a négyzetes, illetve téglalap formájú mély csempelapok belső kerete háromerű pálcataggal bővített, vagy gótikus architektúrát idéző fiálás-vimpergás fülkeformán kiképzett keret veszi körül a szentalakot. A négyzetes csempéknél az ábrázolt személyek félalakos modellezése a jellemző, a glória vagy a korona - az személynek megfelelően - rálóg a keretre, gyakran az alsó részen a ruha, vagy a kar elhelyezése hasonló ehhez, ezzel mintegy megmozgatva, a keretből kiléptetve, életszerűbbé téve az alakot: ha tetszik, a *trompe*

²⁴Mácelová 2006, 370-372.o.

l'oeil egy korai megoldása ez. A figurák jellemzően jobb kezükben attribútumukat tartják, másikkal palástjukat, köpenyüket fogják magukhoz. Kivitelezésük igen plasztikus, mély redővetésekkel, finoman modellált arcokkal, egyénített vonásokkal találkozunk.

A Bothár-műhely munkái több típusba sorolhatóak. A szakrális témát megjelenítő csempék nagyobb számban a Bothár-telekről, míg a világi tematikájú fiókok az Ebner-telekről ismeretesek. A műhely termékei Pozsonytól Fülelig számtalan felvidéki vár ásatásánál előkerültek (2.ábra). A kiterjedt megrendelői körrel rendelkező műhely munkái kivitelezésüket tekintve egyrészt a faszobrászatra jellemző, részletesen és igényesen modellált fiókok, másrészt ikonográfiai szempontból is egyedülálló anyag, nemcsak a témák sokszínűsége miatt, hanem azok különlegességéből adódóan is. A Bothár-műhely hatása a következő időkben meghatározó a Felvidék kályhásságában.

A lelet áttekintésekor szembesülünk azzal, hogy ugyanazon témát több - a kivitelezés stílusos milyenségét tekintve különböző minőségű - csempén is megtaláljuk. Ilyenek a Szent Pétert (3-4-5.ábra), vagy a Szent Jánost mutató darabok is (6-7-8.ábra). Utóbbiak a készítménymódra is betekintést nyújtanak, mivel modell és kész fiók is rendelkezésünkre áll, illetve a Bothár-műhely belső történetéről a kályhacsempék eltérő stílusos minősége árulkodhat. Ennek rekonstruálását nehezíti, hogy működése az 1480-1510-es évek között mozgatható, s ez az az időszak, melybe beleesik a besztercebányai nagy tűzvész. Valószínűleg a kályhások közt is voltak, akik nem éltek le egész életüket egy helyen, s maguk a megrendelők is sokszor szállíttatták különböző helyekről kályháikat, előfordulhatott az is, hogy egy régióban működött több mester, így hatva egymásra,²⁵s az agyag különbözősége sem zárja ki a műhely egyezést. Az sem kizárható, hogy mesterek ne keresték-vásárolták volna híres műhely negatívjait, ami tovább nehezíti a csempék provenienciájának kérdését.

²⁵Holl Imre: Középkori kályhacsempék: Egy 120 éves kutatási terület. In: Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről – Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete. (Gyulai Katalógusok 11) Szerk: Havassy Péter Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 2002, 9.o. (továbbiakban: Holl 2002)

AZ EBNER-LELET HELYE A BOTHÁR-MŰHELYBEN

Az Ebner-ház több átalakításon is átesett, így a csempék előkerülésekor, korábban a 19. század elején és a 17. században is. Ennek a háznak dísze ma is, az 1636-os keltezésű faragott balkon, melyet Johannes Weinhart, (szepes)olaszi mester faragott.²⁶ Mivel az épület építéstörténete nem feldolgozott, így nem tudni, hogy a boltozás, mely építési periódushoz tartozik, bár az a kályha szétszedésének (nem működési idejének vége!) *terminus ante quem*e lenne meghatározható.

Divald Kornél szerint a kályhacsempék közt 15. és 17. századbeli darabok is vannak.²⁷ Ezt mind a csempék egységes mérete, megegyező máza, stilárisan is összetartó mustrázása is kizárja. Az itt előkerült kályhacsempék zöldmázások, többségében zsánerjeleneteket mutatnak, de találunk itt szenteket és prófétákat is megörökítő fiókokat. Az egyik legfőbb érv, ami szerint a Bothár-műhellyel összeköttetésben van az anyag, az egy pikkelyes, tetőcserép mintázatot is mutató csempe (13.ábra). Ennek a negatívját a Bothár-telek leletéből is ismerjük: nemcsak formailag, de méretben is megfelel, erről a modellről kellett, hogy készüljön (11-12.ábra). További leleteken belül - mint a körmöcbányai - mind a két anyagnak teljes mértékben megfelelő darabok kerültek elő, illetve a Bothár-telekről való töredékek közt van az Ebner-fiókokkal megegyező kialakítású.²⁸

A Bothár-, és Ebner-házból is ismert Szent Pétert ábrázoló csempék, bár stilárisan mutatnak eltéréseket, a kompozíció, a szent és a csempetükör viszonya megegyezik. Stiláris tekintetben ez az apotol az Evangélista Szent Jánost mutató modellel mutat egyezéseket, mindkettő alak vékonyabb, hosszúkásabb és kevésbé plasztikus megformálású. A redővetés sem olyan súlyos, hanem inkább rendezett, dekorativitásra törekvő módon sormintává alakul. Visszautalva a műhely struktúrájának kérdésére, felvethető, hogy kezek is elválaszthatóak, s ennek ezekben a különbözőségeken bukkanhatunk nyomára, mindenesetre az ikonográfiai tipológia mellett, egy stiláris szempontokat figyelembe vevő felállítása is szükséges lenne.

²⁶Divald Kornél: Weinhart János, egy XVII. századbeli kőfaragó. in: *Művészet* 8 (1909) 6. sz., 372-375.o.

²⁷Divald 1917, 20.o.

²⁸Mácelová 2009, 403-405.o. Közöl többek között az ismeretlen férfi mellképét mutató töredéket, analógia nélkülinek tart egy akantuszlevelekkel körbefuttatott ágat mutató töredéket, ez megegyezik az Ebner-anyag pikkelyes-akantuszos párkánytöredékeinek részletével

A műhely produktumainak anyagát összevetve kiderül, hogy megrendelésenként változnak a kályhák témák szerinti összetételei, így egy-egy téma mindig újabb kontextusban értelmezhető, illetve más aspektusa válik jellemzőjévé. Általában várak területéről ismertek a csempék, míg az Ebner-anyag esetén polgári közeggel számolhatunk, s bizonyos, hogy ez a felhasznált formakincsben is megmutatkozik.

Az Ebner-kályha csempéi közt a világi és keresztény tematikájú művek nagyjából egyenlő arányban oszlanak el, ennek számszerűsítése nehéz, mert a szakrális témák a többi csempét figyelembe véve elvesztik bibliai jelentésüket, de az ikonográfia tárgyalásánál ez a kérdés még megmutatkozik.

STILÁRIS MEGFIGYELÉSEK

A csempék formai és stiláris megoldása kiváló mesterre, mesterekre és tehetős megrendelőkre vall. A kályhacsempékkel kapcsolatosan felmerült a fafaragással való közelség, sőt, hogy a csempék negatívjaihoz szükséges famodell készítőjét köztük kell keresnünk. A szobrászat hatása a Szent Pétert ábrázoló csempét vizsgálva válik a legszembetűnőbbé. Az alak megformálása egyértelműen ennek a műfajnak jegyeit viseli magán, a ruha redőinek kialakításánál, az alak plasztikus megfogalmazásánál annak módszereit érezzük.

A besztercebányai kályhacsempék stiláris elemzésekor a legelső kérdés, ami felmerül, hogy mennyiben későközépkori és mennyiben reneszánsz alkotásokról van szó. Az ábrázolások témáit áttekintve széles skála mutatkozik meg előttünk: a szentek egyszerűbb, néhol szinte frontális megjelenítésétől kezdve a világi, sőt obszcén jelenetek mozgalmas kompozícióiig.

Az alakok fiziognómiája igen változatos kialakítású. A modellek készítőjének jó kvalitású előképei lehettek. Mindeközben vannak olyan toposzok melyektől a faragó elszakadni nem tudott. Minden szent egyik kezével a palástját tartja maga előtt, még akkor is, ha ugyanezzel a kezével áldó mozdulatot tesz, így az alkotó a Szent János figurájának kialakításánál sem mond le a palástösszefogásáról, és ezt az áldó mozdulattal kissé nehézkesen egyeztette össze, bár egészen nagyvonalú lett a megoldás.

A női szentek arca nem olyan egyénített, igen finom, de általánosító a megformálásuk. Jellegzetes magas homlokuk egészen reneszánszos arányokat idéz fel. A szentek beállításának életszerűségéről, a keretből való kiléptetéséről már volt szó. A

világi jelenetek esetében szabadabban fogalmaz a faragó, az alakok kecsesek és dekoratívak. A prófétáknál találjuk a szakrális és világi témák megoldásai közti átmenetet: vannak bizonyos merevségek, de mozgalmasabbak a beállítások, ugyanakkor a készítő ezzel inkább dekorativitást ért el semmint életszerűséget.

Érdemes megvizsgálni, azt is, hogy a magas művészeti alkotásokban a faragó keze tetten érhető-e. A csempéken látunk egyértelműen gótikus jegyeket, mint a fiálás-vimpergás keretek, de mint láttuk, azon túlmutató elemek is jelen vannak, reneszánsz jellegzetességek is észrevehetőek. Besztercebánya 15. század második feléből származó nagy jelentőségű művei nem maradtak ránk az 1500-as tűzvész miatt. A 16. század elején újjáépülő város temploma, annak figurális dísze, berendezése a gótikában gyökerezik. 1500 körül készült az Alamizsnás Szent János-kápolna szobrászati dísze, a Szent Borbála-kápolna konzolfiguráit 1500-1505 köré datálja a kutatás, a Stoss-műhelyhez kötött oltár pedig 1509 körül készülhetett el (9-10.ábra).²⁹ Az Olajfák hegyedombormű ugyancsak a század első negyedére datálható. A felsorolt emlékek között nem találjuk meg a stílári párhuzamát, de viseleteket átnézve a Szent Borbála-kápolna konzolfigurái közt találunk párhuzamot és az Alamizsnás Szent János konzolfiguráinak kezében lévő címerek pajzsformái megegyeznek a csempéken előfordulókkal is.³⁰

A fafaragás hatását látjuk a csempék áttört díszű, architektúrát idéző részletein, ami az oltárpredellák szőlőmotívumos „függönyével”, az oltárszekrények mérmű díszével hasonlatos. A dongahátú csempék kialakítása (11.ábra) lehetőséget ad szobrocska elhelyezésére, akár az oltárszekrények, vagy az épületek falába mélyített fülkék mintájára. A 14. század végén már olyan architektúrájú kályhákat építettek, melyek magassága és toronyszerűsége nemcsak a hőleadó területet növelte, de az aktuális stílushoz, a gótikához is hasonult, nemcsak részletformálásában, hanem felépítésében is. Jelentősége a kályhafűtésnek nemcsak esztétikájában, hanem funkciójában rejlik, így megoldható volt a szobák melegen tartása füstmentesen. A faragott párhuzamokon kívül metszet előképek is felmerülnek, a kályhás mesterek munkáját segítették, illetve befolyásolták más műhelyek már kialakult formakincsei.³¹

²⁹Eisler János: Forráskritika, stíluskritika. Adatok és megfigyelések az 1490 és 1520 közötti évtizedekből a besztercebányai művészettörténet vázlatához. in: *Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve* (1991) 115.o.

³⁰Königsberger Mihály címerét tartó apród közölve: *Gotika*, 320.o, 272a kép

³¹Holl 2002, 9.o.

III. IKONOGRÁFIA

Nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy volt-e ikonográfiai koncepciója, programja a középkori, közelebbről a besztercebányai kályháknak. A technikai minőség mellett, a stílusi elemek és a továbbiakban bemutatásra kerülő lehetséges előképek alapján mindez talán el is várható. A kályháknak a reprezentatív szerep mellett, a szórakoztató funkciónak is eleget kellett tenniük, s ez meghatározott kontextusban tud a legjobban megvalósulni. Ezen kívül, ha a magas művészetekben is jártas faragó kezét feltételezzük a közreműködésnél, a tudatos koncepcióra törekvésben is megmutatkozhat ennek jelenléte.

Az egyedüli ornamentikával díszes csempe az anyagból, az akantuszlevéllel díszített párkány (13.ábra). Kialakítása tagolt, a tetőcserépmintát mutató része ferdén kialakított sávon jelenik meg. Ez alatt a homorú felületen egy ágon akantuszlevél fut körbe. Ilyen akantuszleveles párkánytöredéket találunk a nagyvázsonyi és visegrádi kályhacsempék között is.

A Besztercebánya címerével ábrázolt angyal (14.ábra) nagyon töredékes darab, ezen látszik leginkább a használat, mivel erősen kormos. Stílusa elmarad a többitől. A hasonló szerepben ábrázolt "apród" jóval finomabb megformálású (15.ábra). Ez az ábrázolás Besztercebánya városának egy korai címeréhez nyúlik vissza,³² mivel az angyal szerepeltetésének hagyománya van.³³

Szent Péter (3.ábra) személyét mondatszálalag is jelzi. Beállítás frontális, az alak nyúlánk, testetlen. Bár a formálás részletekbe menő – rovátkolt díszű a palást szegélye, ruházatának felső része gombos, a kulcs karéjos díszű – kevésbé realiztikus az alak, nincs olyan tömege, mint a Bothár-telekről ismertnek. A szent egyik kezében itt is a kulcsot, míg másokban a palástját tartja. Haja, szakála csigákba rendeződik, az egész alak megformálására leginkább a dekoratív jelző illik. Az alakot nem a keret „vágja el”,

³² Pekár Zsuzsa: Gedanken über die Probleme der wappenhaltenden Engel. in: *Ars Decorativa* 2, (1974) 21.o.

³³ Ezek a csempék egyértelműen angyal alakját mutatják. Ilyen ismert az Ebner-csempék között is. A Bothár-csempék és a füleki, selmecbányai, salgói, etc. anyagban is előforduló apródot mutató csempék a stólat figyelembe véve valószínűleg ugyancsak angyal alakok. Besztercebányán az angyal címerrel való szerepeltetésének egyébként is hagyománya van

hanem ahogy a női szenteknél, beiktat egy parapetet, mintha erkélyen állna az alak. A mély csempe keretét háromerű pálcátág kíséri.

A prófétákat ábrázoló kályhacsempék csoportjának megnevezése önkényes, mivel csak az egyikük bizonyosan az, az írásszalagot tartó Illés (16.ábra). Haja, szakálla hullámos, szája enyhén nyitott. Viselete egyszerű, kabátja felsőrésze gombos, redőkbe rendeződik, emellett magas kalapot visel. A keret mentén egy vékony ágacska fut körbe, melyből a négy saroknál egy-egy hármass levélcsokor ágazik a központi figura felé.

A kalapos próféta (17.ábra) néven ismert alak, díszesebb öltözetű és felirat nélküli írásszalagot tart. Szegélyénél díszített kabátja alatt, dúsan ráncolt, hímzéses ing van. Magas csúcsos kalapja hasonló a Nemzeti Galériában őrzött Szent Márton történetét és a Töviskoronázás jelenetet megörökítő oltárszárny töredék egyik grisaille figurájának fejfedőjéhez (19.ábra), illetve a vatikáni ferences missálé egyik alakjához (18.ábra). A díszes parapet itt nemcsak az alakot, de a teljes képet átéri.

A következő alaknak nincs mondatszalgja, kezét az övére függesztett pénzes zacskóján pihenteti, jobbával pedig üdvözlő mozdulatot tesz (20.ábra). Vállig érő hullámos haja, bajusza és szakállja van, alacsony kalapot visel, mint a ferences missale Júdás alakja. Ruhája olyan, mint amelyet Illés próféta visel. Nem egyértelmű, hogy világi vagy bibliai alakot kell feltételeznünk személyében, a kalap és a pénzes zacskó miatt a Júdásként (?) való azonosítást alkalmazom.

Az ifjú, válla felett bagollyal és címerrel (21.ábra), vagy a „tudós” is aposztrofált alak, jobb kezét üdvözlésre emeli, másikat derekán tartja. Viselete jómódú polgárra vall, V-kivágású ruhája alatt inge dúsan ráncolt. Kalapja strucc tollal ékesített, ilyesfélének már a glagolita misekönyv (Hervoja Missale) Hervoja spalato herceg alakján is (22.ábra), de 15. századvégi metszeteken is. Hosszú és hullámos haja van, szakáll- és bajusztalan. Az alkotó az ő alakját sem csúsztatta le a keretig, itt is beiktatott – bár sokkal egyértelműbben és kevésbé erkélyt idézően – egy parapet jellegű építményt.

A címerben félhold szerepel csillaggal, ami egyrészt más tematikával Besztercebánya régi címerében is szerepel, ahol a címerpajzs mellett jelenik meg. Másrészt jellemzően a Hont-Pázmány nemzetségből valók címerében szerepel. Besztercebányán éltek, magukat ebből a nemzetségből származtató családok, mint a Plathy-család, a Barlayak etc., előbbinek későbből ismert címere megőrizte a holdsarlós-csillagos megoldást (23.ábra). Azonban egyelőre az ismeretlen férfi mellképe elnevezés a legtalálhatóbb.

A bagoly értelmezéséhez a korban negatív képzetek társultak, mint a halál, a hitetlenség, sötétség, balgaság, bűnök. Az Ószövetségben a tisztátalan állatok közt említik,³⁴ a Zsoltárok könyve szerint: *"Hasonlítok a pusztában lakó pelikánhoz, olyan lettem, mint a bagoly a romok közt"* (Zsolt 102.7). Amiért különös ez esetben ábrázolása az a másik oldalon lévő címer. Az ifjú nemesi származását már viselete is sejteti, a családi címer pedig tovább erősíti, így azonban a bagoly szerepeltetésének más értelme lehetett, mint az előbb említett. A Physiologus egyik fordítása Krisztushoz hasonlítja, míg egy későbbi a sötétséghez, s ez utóbbi az általános jelentése.³⁵ A Concordantia caritatis visszatér a Krisztus hasonlathoz, s előfordul Szent Jeromos kapcsán a remeteség jelképeként is. Közelebb a címer beazonosítása vezethet, a bagoly talán a család védőszentjére utalhat, de a megjeleníteni kívánt emblematis-allegorikus alak megformálása is szóba jöhet, ami felveti, hogy típusfiguráról van szó, így a bagoly és címer értelme is az ikonográfiai koncepció részeként nyerheti el értelmét.

A lovas (25.ábra) viselete megegyezik az imént leírt ifjú viseletével, csupán kiegészül egy szűk, vékony szárú nadrággal, oldalán pedig kard lóg. Egyik kezével a kantárt tarja, a másikat felemeli. A háttérben madarak is megjelennek, de kivehető egy félhold is. A jobb alsó sarokból a bal felső sarokig ívelő plasztikus, kacsokba ágazó növény dúsan tölti ki a teret. Az előző csempéhez képest nem egyértelmű a madár fajtája, de funkcióját tekintve is alárendelt, díszítő elem, kevésbé kap szerepet.

Ádám és Éva (27.ábra) alakjának megformálása robosztus, főleg a további kétszereplős, hasonló elrendezésű, kecses alakokhoz képest. Az emberpár megformálása sematikus, formáik elnagyoltak. A kompozíció szigorúan szimmetrikus, a Tudás fája osztja két részre a képet. A szimmetriára figyelve a baloldalon szereplő Éva a jobb kezével, addig Ádám a bal kezével takarja el magát. Az alakok frontálisan elhelyezettek, alig észrevehető, ahogy a Nő átnyújtja az almát. A kígyó szinte beleolvad a fa lombjainak hullámvázába.³⁶

A férjét ütlegető parasztasszonyt (28.ábra) ábrázoló csempe szereplőinek ruházata jóval egyszerűbb, paraszti viseletben vannak. A nő a férfi haját tépi, míg másik

³⁴ „A madarak közül ezeket tartsátok tisztátalannak; ne egyetek belőlük, mert tisztátalanok: (...) a fülesbagoly, a bagoly (...).” Lev 11.13-11.17

³⁵ Physiologus (A zsámboky-kódex állatábrázolásaival) ford.: Mohay András, az utószót és képmagyarázatokat Kádár Zoltán írta. Helikon Kiadó, 1986, 15.o.

³⁶ További variációk az Ádám és Éva jelenetre: *Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní*. Kiállítási katalógus: Praha, Národní muzeum. Szerk.: Brych, Vladimír. Praha: Národní muzeum, 2004, 54-55.o.

kezével lesújtani készül. A férfi kezében kalapját szorongatja. Megformálásuk plasztikus, de kissé elnagyolt, beállítsuk is kevésbé átgondolt.

A következő csempén kacérkodó párt (29.ábra) látunk, amely az előző témának mintegy a pandanja. A kert fái közt egy kecses hölgy nyújtja kezét lovagja felé. Az ifjú felső viselete, mint az ismeretlen ifjúnak, a tollas kalap is egyezik, ehhez is szűk nadrág társul. A nőnek hosszú, dúsan aláomló, bő ujjú ruhája van. Az alakok mögött egy fa foglalja egybe őket, ami a belső kereten kívülről nő a képbe (mint a szenteknél a glória), és az egész hátteret kitölti. Ágai kacsaringósan, hullámszerűen szövik be a teret. A kézfogó jelenetét idézi meg a pár, de a nő főkötőt visel. A fa mozgalmas ágai, sűrű szövetet alkotnak, a nőalak, mint egy új Éva jelenik meg a fa mellett. A levelek olyan kidolgozásúak, mint a próféták mondatszalagjainak vége.

Az enyelgő párt (35.ábra) tánc lépést imitáló beállítása miatt több helyen tévesen táncoló párként írták le. A férfi hosszan előrenyújtott lábán magasszárú csizmát, szűk nadrágot, divatos zekét visel, melynek válla buggyos szabású. Arca nem ily vonzó: kopasz, kerek feje van. Az asszony, hiszen főkötős, ugyancsak divatos mélyen dekoltált ruhát visel, alatta ráncolt inget, s a szoknyája bő ráncokban omlana alá – amennyiben hagyná a férfit. A nő ruhája Habsburg Mária menyegzői viseleteként számon tartott ruhához hasonlít. A férfi nem visel kalapot, fiziognómiája is eltér az eddig látottaktól, kopasz, negatív alak. A háttérben motiválatlan szalagok díszítik a teret.

A zsánerjelenetek mind kétalakosak, keretük minden esetben megegyezik. Összességében kétféle viselet különböztethető meg. A férfiakon egyrészt csőrös cipő, szűk nadrág, V-kivágású zeke alatt dúsan redőzött ing, másrészt egyszerűbb, gombos, övvel meghúzott térdig érő ruha. A nőknél mélyen kivágott bő szoknya ruha, vagy a parasztasszonyon látható egyszerű ruha jelenik meg. A csempéken megjelenített ruhák általánosító jellegűek, a párhuzamként felhozható metszetek a 15. század utolsó harmadára, és a 16. század első negyedére datálják (46.ábra).

Az egyes témák külön-külön gyakori szereplői a kályháknak, ebben a kontextusban pedig alapot adnak az ikonográfiai kutatásnak. A csempék témáit átnézve láthatjuk, hogy sem a világi, sem a szakrális téma nem kerül többségbe. A zsáner jelenetek témáit figyelve mintegy a házasság allegóriája rajzolódik ki előttünk: a szerelemben élés aspektusait mutatják a csempék. Ebben az esetben az Ádám és Éva jelenet a nyitó kép, nem mint a Teremtés története, hanem a női és férfi kapcsolatot megjelenítő sor részeként szerepel, annak a kezdete. Azonban a csempéken a női szerep

különös megjelenítésével találkozunk: a nő kényszeríti az alma megevésére, üti férjét, illetve asszonyként találkozik a férfival a lugasban.

A továbbiakban a női szerepek szemszögéből való tárgyalás kapott nagyobb hangsúlyt, mivel a megjelenített témák esetében a toposzok körülhatárolhatósága ezen szempontból nyer értelmet. A férfin uralkodó nő esetén két típusról beszélhetünk, úgymint a hősnőkről és a furfangos nőkről. Az első csoport a mitológiák, vallások olyan hősei, szentjei, akik az emberiségért vagy népükért hajtottak végre nagy tettet, cselekedetükkel férfiakat lekörözve, legyőzve, fizikailag feléjük kerekedve. Ilyen a kilenc hősnő, melyet a kilenc hős mintájára alakítottak ki. Ezek a csoportok a pogányság, az Ószövetség és a középkori kereszténység 3-3 nagy alakját foglalják magukba. A kilenc hősnő a késő középkorban jelenik meg. Ez azért is fontos, mert a további női szerepeket újként hangsúlyozó témák is erre az időszakra jellemzőek, ráadásul ábrázolásuk a világi művészetre jellemző (47.ábra).

A kilenc hősnő pogány alakjai Lucretia, Veturia, Virginia, ószövetségi szereplői Eszter, Jáel, Judit, és a középkori alakok Szent Ilona, svéd Szent Brigitta és Árpádházi Szent Erzsébet.³⁷ Gyakoribb a felsorolt három ószövetségi nő együttes ábrázolása (48.ábra), ami azért is érdekes, mert kettő belőle kimondottan a férfi felett uralmat szerző nők közé tartozik: Jáel és Judit. Jáel a sátrába fogadván a menekülő Sziszerát, megölte őt egy sátorcövekkel, míg Judit az ellenség táborában Holofernész elcsábítása után annak fejét vette (49.ábra).

A férfin uralkodó nők között az Ószövetségben is van olyan alak, akit tette nem emel a hősök közé: Delila kiszolgáltatta Sámson a filiszteusoknak, azonban ábrázolása jellegzetes azon festők körében, akik a *női cselek* témát is megörökítették (51.ábra). A csempék esetén nem szent nők, vagy bibliai alakok a jelenetek szereplői, a helyszín a profán világ, az otthon, ezek a nők a *feje tetejére állított világ* szereplői. A társon való uralkodás az általunk tárgyalt toposz fontos része, és ebben is Éva az archetípus, ő adta Ádám kezébe az almát. Ebben a közegben Éva szerepe szerint a bűn hozójaként értelmeződik, akinek büntetése, hogy vágyakozzon férje után, de az uralkodjon rajta (Ter 3,16). A csempéken is megjelenő témák során a nő vágyakozás is utána és

³⁷Nem mindig ezt a kilenc alakot sorolják fel. A szereplők között előfordul még: Debóra, Zsuzsanna, Mirjam (Heródes második felesége), Klotild (burgundiai hercegnő), Andegona (Antigoné?), Boudica (a délkelet-Britanniai kelta törzs, az icenusok királynője, aki a rómaiak ellen vezetett felkelést), Pentheszelia amazon, de a sor szinte alkotásonként változik.

uralkodik is rajta. Az Ádám és Éva téma ebben a közegben kevésbé bibliai, mintsem a nő szerepe szempontjából érdekes.

A nő szerepét átnézve nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nők negatív megítélésének emlékeit (Függ. III.1), ennek elemei olyan tulajdonságokat emelnek ki, melyek a csempékkel kapcsolatosan körülhatárolható toposzokra is jellemző lesz, csak már nem mint negatívum, ilyen a paráznság, hiúság, érzékiség. Alvaro Pelayo ferences szerzetes írta 1330 körül a *"De plancta ecclesiae"* című művét, amely a későbbi századok egyik leggyakrabban forgatott művévé vált, különösen kinyomtatása után: „a) *Az első sérelem (...): Éva volt a »kezdet«, a »bűn anyja«. (...) A nő »mélységes árok«, (...) a »szíve vadászháló«, (...) a nővel halálra vagyunk ítélve (N° 6, 7, 16). b) A nő csalóka csáberejével vonzza a férfiakat, az érzékiség szakadékába rántja őket. (...) Hogy elveszejtsen, fáradozik, festi magát, odáig is elmegy, hogy parókát tegyen a fejére; »a jót rosszba fordítja«*”³⁸A középkorban élő negatív nőkultusz emléke él még néhány közmondásban is (Függ.III.2), de érdekesebb, hogy a Laura által megihletett Petrarca, aki verseiben éneklie meg reménytelen szerelmét, hasonlóan vélekedik Pelayohoz (Függ. III.3).

A bűn feminizálódására már korábban is van példa, elég ha az ókori szerzők szörnyalakjaira gondolunk, csak az Odüsszeiában számos példát találunk az akaratát férfin beteljesítő nőre, vagy nőnemű szörnyre, köztük Kirkével, Szküllával, Kharübdisszel, vagy a szirénekkal (Függ. III.5). De a női szerep fontosságát adja az is, hogy ők döntenek a család fennmaradásáról és saját sorsukról a férfi helyett. A Teremtés könyvében ezt jelképezi Lót lányainak döntése (Függ. III.6)(50.ábra).

A csempéken a nőalakok mindig a baloldalon helyezkednek el. Alakjuk általában statikus, Éva esetében az alma átadásának mozdulata is alig látszik. Az első feleséghez képest a férjét ütő parasztasszony aktív szereplőként jelenik meg, a teljes anyagban csak itt résztvevője igazán a cselekménynek. A csempén a nő férje hajába markolva készül azt megütni, hogy mivel, az nem kivehető, az analógiák esetében az egyik leggyakoribb „eszköz” az orsó (53-54.ábra). A férfi valószínűleg a kalapját tarthatja kezében (hiszen hajadon főtt, pénzes zacskója pedig az övön lóg), ami a viselet és a méret alapján a *pénzes zacskós férfi* lapos kalapjával egyezhet meg. Maga a téma, a férfi felé kerekedő nő, az Arisztotelész és Phyllis toposz egyik megjelenítése, ahol

³⁸Dr. Kéri Katalin: *Érdekességek a nők történetéből*. Pécs: IQDEPO, 1996. elektronikus változatát Ambrus Attila készítette.

fizikailag és szellemiekben is felülemelkedik a nő. Ez női szerep szerint nem a negatív nőkultusz megjelenítésének emléke, nem mint a női rosszság kifejezője van jelen, hanem a *szerelem bolondjai* kategóriába tartozó alkotások egyike, s a szerelembe esett férfit a nő bolonddá teheti, diadalt arat felette.

A történet szerint megdorgálta Nagy Sándort tanítója, amiért olyan nagy figyelmet fordít Phyllisnek. Emiatt a nő úgy állt bosszút, hogy addig kacérkodott a filozófussal, amíg az annyira beleszeretett, hogy megengedte neki még azt is, hogy zablát tegyen a szájába és lovagoljon rajta (55.ábra). Egy másik hasonló történet Vergiliushoz kapcsolódik, bár az előző gyakoribb ábrázolási téma volt. Vergilius beleszeretett egy előkelő hölgybe, akivel megbeszélte egy találkozót is: a terv szerint a nő egy kosárban húzta volna fel a költőt a hálószobájához. El is kezdte felhúzni Vergiliust, de félúton ott hagyta lógni és másnap egy város mulatott rajta (56.ábra). Az Arisztotelész történetben is jelen van, hogy többen megpillantották a kínos szituációban.

Ez a téma, miszerint egy nő nem kisebb embert, mint egy filozófust, szexualitásával annak érdekében nem álló cselekedetre bír, nagyon divatossá és kedvelté is vált, ábrázolását a legkülönbözőbb műfajú alkotásokon találjuk meg – így kályhacsempéken is, sőt a műhely egyik selmecbányai fiókján is –, már a 13. századtól kezdve (57-60, 64.ábra).³⁹ Az emberek szerették ezeket a témákat, mivel bemutatják, hogy a történelem nagy alakjai, akiket uralkodók is elismertek, ugyanúgy behódolnak a testiség hatalmának. Mint látjuk a furfanggal férfit legyőző nő tulajdonságai között folyamatosan jelen van annak csáberejének megfogalmazása, és a fizikai felülkerekedés is, amik külön-külön megjelennek a csempéken.

A férjet hatalmának alávető feleség motívuma egy jól körülhatárolható toposz.⁴⁰ Eszerint a két nem közötti játszmát rendre a nő nyeri meg, s az nem csak házimunkára kényszeríti, esetleg csépli a férfit, de kártyajátékokban vagy sakkban való győzelme is ennek allegóriája (61.ábra).⁴¹ A férfiak minden asszonyok elleni viszályban alulmaradnak. A *feje tetejére állított világ* - maga a kifejezés abból adódik, hogy a nő,

³⁹Natalie Zemon Davis: „A nők felülkerekedése”, in.: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest: Balassi Kiadó Kft., 2001, 126.o. (továbbiakban: Davis 2001)

⁴⁰Németh István: *Az élet csalfa tükrői. Holland életképfestészet Rembrandt korában*. (Képfilozófiák) Budapest: Typotex, 2008, 103. o. (továbbiakban: Németh 2008)

⁴¹Bodnár Szilvia: A 15-16. századi német rézmetszet. in: *Mantegnától Hogarthig: A rézmetszés négy évszázadának virtuói*. Kiállítási katalógus: Budapest, Szépművészeti Múzeum. Szerk.: Gerszi Teréz – Bodnár Szilvia. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2007, 12-17.o.

aki magát a férfi felett állónak gondolja, egy ilyen világ szereplője - toposzába tartozó jelenetekben megjelenik a furfangosság is, de önmagában ez sem elég: Rebeka anyai furfangjával érte el, hogy Ézsau helyett Jákob kapja meg Izsák áldását, de korántsem illik az általunk tárgyalt témába. Sőt Salome is csak Cranach öntudatos, már-már kacér nőként való ábrázolásával kívánczik a férfin győzedelmeskedő nők közé (62.ábra).

Az ilyen jellegű sorozatok a 15-16. században igen népszerűek voltak, szereplőik pedig sokszor bibliai, ószövetségi alakok. Israhel van Meckenem *Harc a nadrágért* című műve (63.ábra) is ebbe a sorba illik bele, melynek felvetése nem más, minthogy ki fogja hordani a nadrágot, kinek lesz döntő szava a házasságon belül és bizony itt is a feleség kerekedik felül, míg az előtérben a házastársi hűséget megtestesítő kutya ugat.⁴² A valóságban persze a nőknek engedelmeskedniük kellett a férjnek, azok meg is fenýíthették feleségüket.⁴³

Meckenem más képén is foglalkozik ezzel a témával, életműve igen gazdag ebben az ikonográfiai toposzban.⁴⁴ Ezek a művei kompozíció szempontjából nem jelentenek előképet a kályhacsempék esetén. Ezek a metszetek amellett, hogy hasonló témát – a házasesetet vagy a korántsem az udvari szerelem tárgykörébe sorolható, szinte pajzán jeleneteket dolgoznak fel –, általában kétalakosak, mint a tárgyalt kályhacsempék. Ezen kívül a viseletek közt is találunk jócskán párhuzamot, ha végignézzük őket, illetve a kályhacsempéken dekoratív szalagdísszé szelídült mondatszalogok elhelyezése is hasonló.

A nő, mint a férfin szellemiekben felülkerekedő lény mellett, a harc a nadrágért és az Arisztotelész és Phyllis téma mentén egy fizikailag is a férfi felé kerekedő téma kialakulásához vezet. A műhely munkái közé tartozó Bohócot ábrázoló fiók (65.ábra) kapcsán legközelebbi párhuzamként felhozható Narrenschiff, az ugyancsak párhuzamokat mutató Schedel-krónika metszetei és Meckenem művészete is – témákban, viseletekben mindenképpen párhuzamok, még ha nem is előképek – egy olyan előzményt rajzolnak ki, melynek közös nevezője az a hagyomány, amelyből a csempék előképei is valók. Ide tartozik Dürer, a Hausbuchmeister, Meckenem

⁴²Uo. 12-17.o.

⁴³Davis 2001, 126.o.

⁴⁴ *Tizenkét hétköznapi jelenet* című sorozata a férfi és nő kapcsolatával foglalkozik, de érdemes utalnunk egy 15. század eleji francia szatírára is, mely a nők fondorlatosságát, uralkodni vágyását fogalmazza meg: A házaseset tizenöt öröme. Szatíra a francia középkorból. Ford.: Rajnavölgyi Géza. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2007

művészete is, de földrajzilag is egy jól behatárolható közeget mutatnak, s ahogy a viseletek is, az előképek is németesek.

Meckenem mesterének tartott E.S. mester magyarországi művészetre tett hatása több helyen is tetten érhető, így a már említett oltárszárny töredéken is.⁴⁵ Az 1450-70 között működő Felső-Rajna vidéki metsző több művét is lemásolta Meckenem, így nem is meglepő, hogy olyan ikonográfiájú műveket találunk életművében, amik tovább árnyalják a fent elemzett „harc a nadrágért” témát és közelebbi analógiái a csempéknek.

A kacérkodó pár problémás eljegyzési jelenetéhez visszatérve: a csempén ábrázolt jelenet a kézfogó előtti pillanatként értelmezhető. A férfi jobb kezét nyújtja előre, nyitott tenyerét mutatva. A nő bal kezét a férfié felett, ahhoz képest tükörképesen tartja, ugyanúgy nyitott tenyérrel. A férfialak bal lábával az előtérbe lép, szinte kilép a képből. Mivel a stabil állásból elmozdul, jobb lába hátul marad, keresztben, kecses mozdulattá téve. A nőalak ennél statikusabb. Míg a férfi rátekint, a nőalak kinéz a képből, bár testével ő is társa felé fordul. A férfi bal kezét kardján pihenteti, míg a nő ugyanazon kezével szoknyáját tartja.

A tenyér feltartása kapcsán beszélnünk kell az olasz *palmata/impalmare/impalmamento* fogalmak jelentéséről és az eljegyzési jelenettel való kapcsolatukról.⁴⁶ A palma tenyér szóból származó *palmata* hűségnyilatkozatot, ünnepélyes hűségesküt jelent. Az *impalmare*, tehát eljegyezni valakit, azon szokásból eredeztethető, mely szerint a vőlegény megfogta vagy megérintette menyasszonya kezét a házassági ígéret szentesítésének jeleként (Függ. III.7).

A kard, a *strucc toll*, a nemesi öltözet alapján egy lovagot látunk a képen (24, 26.ábra). Ez a tény és a főköthős hölgy jelenléte azonban nem a kézfogó jelenetét, hanem a lovagi költészetben megfogalmazott égi szerelmet, vagy a lovagi kultúra szabadosabb, a pajzánságot sem nélkülöző szerelemfelfogását idézi meg.⁴⁷

A vágáns költészetben és a szatirikus világi irodalomban is megjelenő vonal a pajzánságot sem nélkülözi, de az ismertebb hajnali dalok, vagy albák világát idézi fel: ezek a költemények a titkos szeretők hajnali elváló, elbúcsúzó párbeszédét és az őket

⁴⁵ *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541*. Kiállítási katalógus: Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994, 505-507.o. Kat. X-19.

⁴⁶ Eörsi Anna: Giovanni Arnolfini kézfogója, in: *Művészettörténeti Értesítő* 46 (1997), 44–48.o.

⁴⁷ A 15.-16. században válik általánossá Itáliában a trágár, durva szavakból építkező líra. In: *Udvariatlan szerelem*. Szerk: Bánki Éva- Szigeti Csaba. Budapest: PRAE.HU, 2006, 109.o.

segítő, a nyugalmat felügyelő barát sürgetését tartalmazza. Ebben az esetben nem is különös a főköltő nő, a férjezett hölgynek udvarló lovag, ez gyakori motívuma ennek az irodalomnak. A hódolat tárgyát jelentő férjezett hölgynek a dalban - azonkívül, hogy megéneklik szépségét és okosságát - a lovag felajánlja szolgálatait, hűségét, melyet a hölgynek nem kell viszonznia, mint hűbéres és hűbérúr viszonyulnak egymáshoz.⁴⁸ Ez a nőtisztelet spirituális tartalommal is egybekapcsolódott, az égi szerelem fogalma és az önmegtartóztatás is eleme volt. Míg a férj, mivel a házasság politikai, vagyoni alapokon köttetik, nem is kell, hogy szeresse feleségét, vagy udvaroljon neki, addig a lovag ezekkel az eszközökkel hírnevet és becsületet szerez magának.

A lovagi költészet spirituális tartalma mellett volt egy az érzékiséget, a testi érintkezést is megéneklő vonulata, de közönséges hangvétellel csak az alacsonyabb státuszú nőkkel kapcsolatos érintkezéskor találkozunk (Függ. III.8), persze a finom erotikát sem feltétlenül hiányolják egynémely versek (Függ. III.9). Így a 15 századi szabados szerelemfelfogás sem nélkülözi az obszcenitást. Ennek emléke Jean Molinet verse is (Függ. III.10), de ennek megszületésének körülményei nem egyezik meg a felvidéki, polgári közeggel. A paráznaság-pajzánság irodalmi lenyomata a korszakból és a térségből ismeretes versike. A körmöcbányai táncszó értelmezésére kapcsolatban több lehetőség is felmerült már. Az asszonycsúfolónak is tartott mű az 1505. évi körmöcbányai számadáskönyv címlapjáról való. A versike első szava váltott ki vitát, így zsúpra (szalmakötegre) és supra (fel, fent) értelmezése, mivel eszerint a műfaj is másként értelmezendő (Függ. III.11).

Borzovai Nagy Ottó részeges, középkori nótárius trágár tréfájának tartja a verset, Tolnai Vilmos recenziójában asszonycsúfolóként értelmezi.⁴⁹ Ludányi Mária a *fin'amor* egyetlen magyar nyelvű emlékének nevezi meg, mondanivalóját pedig így határozza meg: egy idősebb úrnőt kér lovagja, hogy díszítse fel magát és lejtessen táncot, majd a búcsújuk következik.⁵⁰ Szentmártoni Szabó Géza⁵¹ a jegyző tollpróbájaként azonosítja, s Pais Dezső véleményével egyetértve, úgy gondolja, hogy a verssel két szereplőt szólít

⁴⁸Pósán László: A középkori lovagi szerelem. in: *Rubicon* 7 (2010) 21. évf. Online plusz (www.rubicon.hu)

⁴⁹Tolnai Vilmos: Könyvismertetés. in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 28 (1918) 432-433.o.

⁵⁰Ludányi Mária: Körmöcbányai verstöredék. in: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX minden kor. Ángyod térde – „Zsúpra aggnő”, a főszerkesztő, Kőszeghy Péter 60. születésnapjára*, rec. Iti. Budapest, 2011. 108.o. (továbbiakban: MML LX)

⁵¹Szentmártoni Szabó Géza: A "Zsúpra aggnő" olvasata, in MML LX 295-298.o.

meg annak elmondója, egy vénasszonyt, akit aludni küld, és egy feleséget, akivel vigadni akar a férj: a háznál lévő összes nőnemű lénynek a rendelkezésére kell állnia (még a kancának is). Az utolsó verssor pedig a szerető szomorúságára utalna, mivel a nőnek férjével és nem vele kell lennie. Eszerint nem vágáns ének, nem táncszó, nem asszonycsúfoló, hanem egy szerelmi ének záró versszaka.

Bár ez alapján kiesik a csempék által meghatározott témából, rámutat azon problémára, hogy ugyanazokkal az eszközökkel különféle olvasatai lehetnek egyazon tárgynak.

A paráznaság momentuma a Bibliában is jelen van,⁵² de míg az élvezetek indíttatásából létrehozott kapcsolat bűnnek számított, addig a házasságban való egyesülés Isteni parancsot szolgált.⁵³ Bár nem házasságtörőként, de a Talmudban szereplő Chumá szépsége kihasználásával, temérdek házassága révén elnyerte a végzet asszonya címet (Ktubot 65).

Jellegzetes metszet-téma a lovag és hölgy találkozása, mely alkotások nemcsak a kacérkodó pár csempével mutatnak rokonságot, de az enyelgő pár esetén is említésre kell kerüljenek (30-31. ábra). Ezeknél a képeknél cselekményről nem igazán beszélhetünk, így funkciójuk is nehezen definiálható. Az alakok egymás felé fordulnak, és megérintik egymást: a férfi a nő derekára teszi kezét, szerelmesen átöleli, vagy szoknyáját tartja.

Az enyelgő pár említett kézmozdulatával a Narrenschiff *Tánc az aranyborjú körül* metszetének egy részletével hozható párhuzamba (32. ábra). A bal szélén ábrázolt fiatal hölgy szoknyáját fogja meg az előtte lépdelő és felé visszaforduló alak. A nő megfogja ennek a kezét, talán elhárítja a mozdulatot, mint ahogy a kályhafiókon is. E.S. mester munkái (33-34. ábra), melyen a férfi a nő szoknyáját fogja, tartalmilag kevésbé idesorolhatóak, a nő nem ellenkezik, de nincs is az imént bemutatottakhoz hasonló töltete, azonban a férfiak erősen szétvetett lábakkal való megállása felidézi a csempe „tánclépését”. Van olyan munkája, melyben megjelenik a testi szerelem vonulata is, de azok beállítása már távolodik a kályhacsempétől. Azonban van egy olyan metszete, amelyen egy kopasz, kerekfejű, bohócsipkás alak közelít az ifjú, felkötött hajú, de

⁵²A Bibliában a téma parabolához kapcsolódik: Hoséa prófétának egy parázna nőt kellett feleségül vennie, hogy lássa, akármilyen rossz is Gómer Bát Divlájim, mivel szereti nem akar megválni tőle, csakúgy mint Isten a népétől.

⁵³Erdélyi Gabriella: "Nem szerelemből, hanem földi javak végett." Házasságok kétféle modellje a késő középkorban. in: *Rubicon* 5 (2008) 19. évf. 66-69.o.

meztelen nőhöz (36.ábra). A férfin csizma, szűk nadrág, zekéje olyan szabású, mint a csempe alakjának, bohócsapkája pedig a vállára tolt, ami miatt megkérdőjelezhető, hogy a fiókon lévő ifjú zekéje buggyos, vagy azért olyan kialakítású, mert ugyancsak bohócsipka van a vállára ejtve. A férfi hasonló lépése és a statikus nőalak párosa további metszetek szereplőjeként is feltűnik, így E.S. mester és a Hausbuchmeister Szerelemkertjének jelentének is egyik csoportfigurái (37-39.ábra). Ezen jeleneteknek jellegzetes részlete a szerelmesek találkozása (mint kacérkodó pár a csempék esetén), ráadásul a sakk játék is, melynek a férfit legyőző nő mellett, szerelem allegóriája is van. E.S. mester metszetén a háttérben továbbá a bagoly is megjelenik, ami tovább árnyalhatja az ismeretlen ifjú szerepeltetésének kérdését.

A metszetekkel újabb egyező elem, a motiválatlanul kanyargó szalagok, melyek másutt is megtalálhatók. Valószínű, hogy az előképen is megtalálható, hasonlóan dísszé szelődült szalagokból érkezik a csempékre, melyeken már csak dekoratív szerepet kapnak.

A csempék közt szereplő obszcén jelenet alakjai, a fiatal nő és a kopasz, csúnya férfi a párosítás szempontjából is érdekes, az *össze nem illő párosokat*, öreg bolondokat megörökítő festményeket, metszeteket idézi fel.

Az ezeken a képeken szereplő személyek társadalmi státusza és életkora is gyakran különböző. Ez a képi hagyomány a konvencióknak megfelelő szerelmet járátja le és figurázza ki, a valóság éles kritikájával. Az egyik képen a férfi durva köpenyt visel, míg a lány finom ruhát visel: nem mást látunk mint egy paraszt látogatását egy kurtizánánál, s a hölgy éppen a látogató pénzes zacskójában kotorászik (44.ábra). Ez utóbbi is visszatérő eleme ennek a képi toposznak (Függ. III.12-13). Cranach számtalan festményt készített a témában, de már korábbról is ismertek ezek a jelenetek, így a Hausbuchmeister életművében is megtaláljuk (41-42.ábra). Nála egy öregasszony, aki féltve őrzi pénzét, a kapzsiság halálos bűnének megtestesítője, és a mellette álló, kedvesen közeledő fiatal fiú, pedig nem a hölgy kezét fogja, hanem annak pénzére tart számot, így megtestesítve a bűnbe esőt. A legtöbb esetben idős férfi és fiatal nő kerül ilyen párosításba, de itt és Cranach budapesti képén is meg van cserélve ez a szerep (45.ábra). A fogatlan vénasszony a fiatal férfi szerelmét vásárolná meg. A megfogalmazás nélkülöz minden erotikát, cseppet sem fennkölt, esetleg szomorú, sokkal inkább groteszk. Az idős férfiak képi szerepük szerint a szerelemtől elvakított, szerelmi kalandokra éhes alakok, a mellettük szereplő nőket pedig csak a tárcájuk tartalma érdekli.

Nála az általunk tárgyalt toposzból kizárt Salome is mint öntudatos, hidegvérű nő jelenik meg. Judit pedig kacér, nem mint hősnő, hanem mint kérkedő nő jelenik meg (más képen sokkal inkább mint az igazságszolgáltatás megtestesítőjeként ábrázolja). A kályhacsempék nyugodt, passzív résztvevőiként a nők azt fejezik ki, hogy cselekedniük nem kell, csupán bájaikat kell felhasználniuk, ahhoz hogy a férfit akaratuk alá hajtsák. Ezek a nők, olyanok mint Omphale, akik kedvüket lelik a férfiak elférfiatlanításában és nevetségessé tételében (68.ábra). Ebben a történetben a Sámsonhoz hasonló erős férfit, egy félistent a nő szolgájává teszi és asszonymunkát végeztet vele, illetve a fonás és szövés mellett Herkulesnek női ruhát kellett viselnie (Függ. III.14).

Bár a csempékhez kevésbé, de a fűrfangjával a férfit átverő nők közé kívánczik még a *Bocca della Verità*, az Igazság szájához kapcsolódó monda (69.ábra), mely szerint egy gazdag férfi gyanakodott asszonyára, miszerint az megcsalja. Így elvitte az Igazság szájához, hogy próbára tegye, a feleség azonban rávette szeretőjét, hogy bolondnak öltözve mindenki előtt ölelje és csókolja meg. Amikor a kezét bedugta a kölap szájába, nem kellett aggódnia és elmondhatta, hogy férjén és az iménti bolondon kívül más nem érintette még: férjét átverte, szeretőjét bolondruhába öltöztette.

Az enyelgő pár férfialakjának kopaszságával kapcsolatosan még érdemes megjegyezni Szent István II. törvénykönyvének tételét, mely szerint „*Hogy a szabadok szabadságuk szeplőtlen tisztaságát megőrizték, óvni akarjuk őket a mások szolgálóleányaival való paráználkodástól. Aki tehát e törvényt meggondolatlanul áthágja, tudja meg, hogy bűnbe esett, mely bűnéért első ízben vérig vesszőzik és kopaszra nyírják.*” Érdekes, hogy ezek a külső jellegzetességek kapcsolódnak a csempék a témák által sejtetett toposzhoz.

A női szerepek, a szentek esetében is, megváltoztak a késő középkorra. Ekkorra válik általánossá a kilenc hősnő és a szerelem bolondjainak is ábrázolása. A misztifikált nőalakok mintegy hozadéka a görbe tükörben megszülető, a feje tetejére állított világ asszonyainak, csábító nőinek elterjedése. A kályhacsempéken megjelenő toposzok alapján az egyik legközelebbi írásos párhuzam - térben és időben is - Temesvári Pelbárt írása a farsangi mulatságokról, melyben hasonló motívumokat ír le, mint amikkel a feje tetejére állított világ esetén is találkozunk (Függ.III.15). Megemlíti a bujálkodást, mértéktelenséget, illetlenséget, szemérmertlenséget, és az érzékiség bűnét.

Maga az ünnep német eredetű és a középkor során jelent meg nálunk. Besztercebánya polgársága esetén is a németség közvetítő szerepével számolhatunk.⁵⁴ A farsangot a katolikus papok és protestáns prédikátorok is az ördög ünnepeként ítélték meg (Függ. III.16-17). A farsangi ünnepkörben helyet kapott a színjátszás, a népi humor, a féktelen emberi indulatokkal megtöltött táncos, (világi) énekes mulatságok. A torkosság, iszákosság, bujálkodás, paráznaság, mértéktelenség jellemzi, az emberek táncolnak és illegetik magukat, szemérmetlenül énekelnek és beszélnek, az érzékiségért cselekednek. A színre vitt bohózatokban a hétköznapiak visszásságait mutatják be, a így a szereplők között megtaláljuk a felszarvazott férjet és a házsártos asszonyt is,⁵⁵ de a bolond és az ördög is az Vannak további kategóriái a népi színjátszásból ismert alakoskodásoknak, így tudunk a *vetélkedő játékok*ról, melyben előfordul cselekményként a veszekedés, ami a részeges férj és feleségének párbeszédre korlátozott párba.⁵⁶ A karnevál mint intézményesített zűrzavar nemcsak a farsang során, de a bolond-, és számárünnepek alkalmával is megteremtődik.⁵⁷

A karnevál jellegzetessége, hogy a világ a feje tetejére áll - a halak az égen úsznak -, felfüggesztik a társadalmi életet szabályozó törvényeket, ezek az ünnepek orgiasztikus jellegűek, helyt kapnak az obszcén, kétértelmű, buja énekek.⁵⁸ A mértéktelenség jellemzi az evés és ivászatot is, és János pap országa, mint a folyamatos eszem-iszom mesevilága volt ennek modellje (bár a rejtélyes alak másutt jámbor és gazdag ország vezetőjeként jelenik meg és az erények kerülnek hangsúlyozásra (Függ.III.18).⁵⁹

A farsang olyan színjáték, ahol nincs határ színész és néző között, mivel ezt megélik, nem pedig nézik: ez nem egy kívülről szemlélhető esemény, mivel ez egy

⁵⁴Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek - népi színjátszás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979, 80.o. (továbbiakban: Dömötör 1979)

⁵⁵Dömötör Tekla: *A népszokások költészete*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974 204. o. (továbbiakban: Dömötör 1974) Uo. 209.o.: a farsangi szokáskörbe tartoznak a pornográf jellegű halottas játékok is, melyek kísérői a phallikus dalok.

⁵⁶Uo. 206.o.

⁵⁷Tánczos Vilmos: *Szimbolikus formák a folklórban*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2007. 118.o. (továbbiakban: Tánczos 2007) Ilyen ünnepnappá válhatott Szent Iván ünnepe (június 24.), Spanyolországban Szent Ágota ünnepén (február 5.) a nők parancsoltak, uo. 127-128.o.

⁵⁸Tánczos 2007, 118-121.o.

⁵⁹W. Salgó Ágnes: János pap országa. Barangolás könyvek között egy legenda nyomában. *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991-1993*, 365-393.o.

állapot.⁶⁰ A farsang során a férfi női ruhát, vagy a nő férfi ruhát vesz fel, ez a formula a szerepek megcserélésének motívuma, mely a nadrágért folyó harc toposzának is eleme, sőt az említett Herkules-történet fontos momentuma. Temesvárinál a "ruhacsere" motívuma egy történetben is megjelenik. Az álarcos játék során több asszony férfiruhába bújt, majd a csoport vezetője a táncos mulatságból eltűnt, s a közeli mocsárból hallották jajgatását, mivel démonok ragadták el őt oda, majd szörnyű kínok közt elpusztult.⁶¹

A farsangi mulatságok és a korábban tárgyalt képi toposzok gyakori szereplői a bolondok (Függ. III.19). Ezen a ponton pedig meg kell említenünk, hogy a részegséggel, mértéktelenséggel, a flegmatikus temperamentummal, balgasággal, a szellemi sötétséggel és a bűnökkel is kapcsolatba szokták hozni a bagoly megjelenítését, így Lucas von Leyden⁶² kolduscsaládot ábrázoló képén a kisfiú vállán jelenik meg, a bolondságra utaló értelemben.⁶³ A bagoly a csempén a címer kíséretében van ábrázolva, ami elemeiben a Narrenschiff egy szakaszában is megjelenik (Függ. III.20). Bár nem valószínű, hogy erről lenne szó, a párosítás kedvéért ne feledkezzünk meg a címeres bolond kifejezésről. Hiszen bolond az, aki érzékeinek rabja, aki a pillanatnyi élvezeteknek él, ami a csempe további szereplőire igaz is. Ezáltal az ismeretlen ifjú, negatív tulajdonságokkal felruházott típusfigurává válik, aki megegyezik - ezt öltözete jelzi - a csempéken megjelenő többi ifjúval. Így a bagoly és címer ábrázolása a további témák kontextusában egy új jelentést nyer. A motívumnak ha nincs is ilyen jelentősége, megjegyzendő, hogy a fiatal férfi mosolyához is tartozhatnak hasonló értelmezések (Függ.21-23).

Azonban ezek az alakok nem visszataszítóan ábrázolják a ösztöneit kiélő embert. Egyedül a kopasz alak és a parasztfigura negatív alak, az ő csúnyaságuk, fogyatékoságuk a bűnösség kifejezője. Ahogy a farsang az uralkodó morál ellentéte, úgy az elfogadott szerelem-felfogás ellentéte a csempék által megidézett világ. Mivel nemcsak a paraszti világba kapcsolódnak a jelenetek szereplői, hanem a nemesi rétegbe tartozó alakok is szereplői, így nem moralizáló, vagy a helyesnek vélt életforma ellenpólusaként meghatározható képekről van szó. A komikus jelenetekből nem

⁶⁰Mihail Bahtyin: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982, 12. o.

⁶¹Dömötör 1979 82-83.o. közli Hahn István fordításában

⁶²A veszedelmes nők témáját gyakran megörökítette.

⁶³Németh 2008, 57 -58.o.

vonható le pozitív tanulság. Nem moralizáló-didaktikus funkciót töltenek be a csempék, már csak műfajuknál fogva sem. A kályha a hétköznapi tárgya, nem arról szól, hogy az érzéki örömek kerülendők lennének.

A kályhacsempéken nem könnyed erotikát akartak megjeleníteni, még csak nem is morális tartalmakkal bíró alkotások ezek, hanem mindezt átfordítva a nevetségésbe, kimondottan a mulattatás eszközeként használták ezt a felületet. A magasztosság teljes mértékben hiányzik (a férjét nem egy Phyllis üti a kályhacsempén, hanem egy parasztasszony), itt ezek a témák azért vannak ábrázolva, hogy nézői nevessenek, vigadjanak, mulassanak, ahogy azok is tették – hiszen ugyanaz az indíttatása ennek is –, akik asztalukra tették azt az aquamanilét, mely Arisztotelész és Phyllis történetét dolgozza fel. Esterházy Péter szavait idézve: „meglepetve tapasztalhatjuk, hogy a «sötét középkor» avval a vígsággal tud a testről beszélni, ahogy mondjuk a múlt század hatvanas évei.”⁶⁴ Az obszcén ábrázolások az utókor számára szinte érthetlenné válnak, hiszen mindez szakrális témákkal jelenik meg. Egyszerre van jelen az átszellemült és az alpári, a szent és a profán együtt jár.

Kedveltek voltak a világi, mulattató jelenetek az élet minden területén, elég a besztercebányai Thurzó-ház Medvetáncoltató freskójára gondolnunk. A korabeli városi polgárság szabadidejéről is tudunk: „A besztercebányai férfiak legkedveltebb időtöltésének azonban a kocsmába és csapszékekben való üldögélés és az ezzel együtt járó alkoholfogyasztás számított.”⁶⁵

Érdekes kérdés, hogy Szent Péter, Illés próféta, a másik nem attribuált próféta alakja hogyan kerül a világi jelenetek mellé. Talán a kétféle jellegű jelenetek a kályhatesten belül is el voltak választva, így az alsó rész a földi világot és annak hívságait, míg a felső rész a szakrális világot idézte meg, annak figyelmeztetéseivel. Illés szavait felidézve – „Ne szeressétek a világot és a dolgokat, amelyek a világban vannak, mert a világ kérdése és pusztulása az ördögtől van.” (1Jn2:15) – mégis morális tartalommal töltődnének meg a világi jelenetek is. A kályha ikonográfiai kontextusa bár értelmezhető intellektuális módon, a polgári közeg, a 15. század végi

⁶⁴Az *Udvariatlan szerelem* című kötetrel kapcsolatosan mondta, idézi a www.gondola.hu

⁶⁵Graus, Igor: A polgár szabadideje. Hogyan töltötték szabad idejüket Besztercebánya polgárai a 16. században? in: *Bártfától Pozsonyig: Városok a 13-17. században*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) Szerk.: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde, Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2005, 345.o.

hétköznapi élet az érzéki-érzelmi jellegű olvasatot erősíti: sokszor a közösségen múlik, hogy mi obszcén.

„Minden emberben elrejtőzve él második természete, a bolond. Kell, hogy legalább évenként egyszer kitombolja magát. A boroshordó szétdurran, ha nem hagyják koronkint levegőzni. Az ember is ilyen hordóhoz hasonlít: színültig van az ájtatosság borával s ha ez erjedni kezd, bizonynal szét fog pukkanni. Mi néhány napig bohóckodunk, de csak azért, hogy utána annál buzgóbban térjünk vissza az ájtatoskodáshoz.”⁶⁶

REKONSTRUKCIÓS KÍSÉRLET

A kályhák rekonstrukciójánál mindig problémát jelent az előkerült csempék mennyiségének viszonya a valaha volt kályhához képest, melyet bizonyosan ez esetben sem ismerünk. A formákból adódó következtetések sem lehetnek kizárólagosan helyesnek mondhatók. A címben is csupán kísérletként nevezett munka is jelzi, hogy a következő felvetések és a rajzban is bemutatott hipotézisek mindössze az első lépést jelentik a rekonstrukciós munkában.

Az általunk tárgyalt kályhacsempe csoport esetén a kályhafiókok egyenes oldalukkal támaszkodhattak egymáshoz, így alkotva meg a fűtőberendezés falát. A kályhacsempék négyzetes alakú előlapból és korongolt hátoldalból állnak. Zöld olommázások (ezt a legolcsóbb előállítani).⁶⁷

A kályha lábakon áll vagy falazott talapzata van. Alsó részük általában téglalap alapú hasáb, ez a tűzszekevény, s egyik oldalával általában a helyiség falához simul, így a fal túlsó oldaláról a tüzelőnyíláson keresztül táplálható a tűz. A forró füst innen a változatos kialakítású, toronyszerű, sokszög- vagy hasábmetszetű felső részbe száll, majd megfordulva a tüzelőnyíláson át távozik, mivel sokszor nem alakítottak ki külön füstelvezető nyílást. Az alsó részt jellemzően egyszerű kialakítású csempék fedik, míg a felsőbe ágyazzák a dongás, esetleg áttört díszűeket. A toronyszerű rész tetejére pártázat

⁶⁶Egy középkori francia vitairat, mely a bolondünnepek betiltása ellen íródott. Ráth-Végh István: *Bolondünnep*. Budapest: Fővárosi Könyvkiadó Kft., 1950 7.o.

⁶⁷Sabján Tibor: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban: V. csempék, in: *Ethnographia* 109 (1998) 2. sz. 477-503.o. 481.o.

kerül, a díszesebb darabokat apró fiatornyok is díszítik. A kályha teteje agyagból tapasztott kupolával, vagy háromszögletű csempelapokból kialakított gúlával záródik.⁶⁸ A besztercebányai kályha esetén lábai, sőt lezárása sem ismert, de felépítéséről a csempék alapján is kaphatunk képet.

A középkorból kevés kályha maradt ránk sértetlenül, ép állapotában. Ilyen a Hans Valkaneuer nevéhez kötődő, a salzburgi Aranyszobába készült oroszlánlábakon álló, császári közegben működött mázas cserépkályha.⁶⁹ Tömege, felépítése számunkra is tanulságos, de az Ebner-kályha polgári közegben funkcionált, a tulajdonos háza a templomhoz közel, a főutcán áll a mai napig. A metszeteken találkozunk polgári közegben működő kályhakkal (70-75. ábra). Ezeknek a képeknek nem a főszereplője a kályha, szerepeltetésük oka egyrészt reprezentatív szerepük, másrészt a belső térhez való tartozásuk, de tömegük, arányaik, felépítéseik segíthetnek a rekonstrukció esetén, azonban az ikonográfiai program szempontjából nincsenek segítségünkre.

A besztercebányai csempék közt nincs félméretű, így félméretű sarokcsempe sincs, amiből következik, hogy nem kötésben rakták a kályhafalba a fiókokat. Az anyagban előfordul olyan fiók, amelynek az egyik oldalának profilozása eltérő az eddig látottaktól, ez minden esetben a baloldalon került kialakításra. A kereten kívül, a csempe legszélén rovátkolt sordísszel kiképzett sávval van megtoldva a csempelap, ugyanezen a részen, a hátoldal mázas. Ezek alapján sarokcsempének definiálható az Illést (76. ábra), illetve a férjét ütlegető parasztszonyt ábrázoló fiókok egy része, melyek teljes csempék, így valószínű, hogy a kályha csempéi hálóba voltak rakva, nem pedig kötésbe. A csempék mennyiségét figyelembe véve és mivel minden ilyen csempén ugyanazon az oldalon van a saroknak megfelelő rész kialakítva, feltételezhető, hogy egy tömegében egyszerűbb, csupán két oldalával szabadon álló kályháról van szó.⁷⁰

A legáltalánosabb a két részből álló kályha. Esetünkben is egy ilyen kályháról lehet szó, mivel a sarokcsempéken kívül, melyeknek valószínűsíthető a helye a

⁶⁸Boldizsár Péter – Kocsis Edit – Sabján Tibor: *A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi*. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megye régészeti emlékei 6.) Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2007, 13. és 27.o.

⁶⁹S. Cserey Éva: Fazekasság. in: *Régiségek könyve*. Szerk.: Voit Pál. Budapest: Gondolat, 1983, 75-94. o., 83.o.

⁷⁰Ez a csempe kialakítás persze nem zárja ki, hogy több oldalával állt szabadon a kályha, de a sarokba állított kályha nem egyedülálló, sőt tipikusnak mondható. in: Sabján: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban, in: *Ethnographia* 109 (1998) 1. sz. 7-46. o. 20-21.o.

kályhatesten belül, egyedül az akantuszleveles csempe helye értelmezhető még, hiszen összetett kialakításából következik, hogy összekötő szerepe volt: a kályha alsótestének és felsőrészének találkozásánál kellett, hogy legyen. Ezt az elválasztást erősíti az ikonográfiai kettősség is.

A csempék közt bár nincs párkány, mely alapján a kályha felsőrészének metszetét meghatározhatnánk, mivel egyféle sarokcsempe ismert, valószínű, hogy az alsó-, és felsőrészen is ilyet helyeztek el és ezáltal a kályhatest mindkét része négyzetes metszetűnek rekonstruálható. Az angyalos darab, mely igen kormos, bizonyos, hogy még a tüztérrel érintkezett, ez lehetett az oromdísz (az angyal arca csak ilyen elhelyezésből válik láthatóvá), s bár nem ismert, ezt koronázhatta egy párkánysor. Mivel nem ismert a tetőrész kialakítása sem, feltételezhető, hogy egy egyszerű, laposabb ívű kupolája lehetett, ez - lévén polgári házba készült kályha - elfogadható.

A valaha volt zöldmázás kályhából mára 28 darab csempét ismerünk. Ez a rekonstrukció szerint a teljes anyag 45%-át jelenti. A méretek és az ikonográfia alapján létrehozott rekonstrukció során a formai megoldásokat is figyelembe véve a csempéket egy hierarchikus rendben helyezhetjük el (77-79. ábra). A felsősorba az angyalt ábrázoló csempe került, az ez alatt következő sorba a próféták kerültek. Ezt követi a szenteket felsorakoztató rész, így itt kapott helyet a Szent Pétert ábrázoló darab, mivel azonban más szent nem ismert ebből az anyagból, a Bothár-leletből került még a rekonstrukcióba a Szent Pált ábrázoló fiók, illetve a Szent János modell alapján rajzban elkészült csempe. A legalsó sorba kerültek a nem jeleneteket ábrázoló, de világi tematikát mutató fiókok, így a lovas, az ismeretlen ifjút mutató és a Júdást (?) ábrázoló kályhacsempék. Bár a Júdást ábrázoló a sorból kilógni látszik, amennyiben elfogadjuk, hogy zsidó alakot jelenít meg, elég a középkorban élő negatív zsidóképre gondolnunk (bolygó zsidó). A három képet összeköti az is, hogy mindhárom alak üdvözletre emeli kezét. A következő csempesor értelemszerűen az akantuszleveles párkány, mely alatt a zsánerjelenetek kaptak helyet, melyek a sarokcsempe kiképzést figyelembe véve lettek variálva a kályhatesten belül. Az első sorban a történetiségnek megfelelően Ádám és Éva nyitja a sort, majd a kacérkodó, az enyelgő, végül a verekedő párt láthatjuk. A kívülfűtős cserépkályha eszerint rekonstruált magassága (kiegészítve egy alapozással) 240 cm, szélessége pedig alul 92 cm, felül 87 cm.

A rekonstrukció természetesen sem a kutatás, sem az ikonográfiai koncepció kérdését nem zárja le, csupán egy válasz lehetőséget kínál.

IV. ÖSSZEGZÉS

A kályhacsempéken is megjelenített témák sokszínűsége, sőt kétélűsége is mutatja, hogy a vallását is megélő polgár, megegyezik a bolondünnepek résztvevőjével, ami a hétköznapi kvintesszenciájának szatírját mutatja meg számunkra. A szent és a profán nem válik el egymástól. A kályha ikonográfiai kontextusa bár értelmezhető intellektuális módon, a polgári közeg, s a 15. század végi, 16. század eleji tendenciákkal beszótt élet az érzéki-értelmi jellegű olvasatot erősíti.

A késő középkori világ egy olyan látványos produktumáról van szó, mely tárgy nemcsak szoros kapcsolatban áll a magas művészetek kategóriájába tartozó alkotásokkal, művészettörténeti diskurzus tárgya kell legyen, mely esetében a szaktudományok egymásra reagálásának fontossága még inkább kihangsúlyozódik.

A kályhacsempék a kevésbé ismert világi közegben létezett alkotások közül mint fennmaradók adnak hírt a nem szakrális környezetben érvényesülő ikonográfiai tendenciákról. Megismerhetjük általuk, hogy milyen témákat kedveltek, s hogyan nyilvánul meg a profán világi terekben ezek funkciója, haszna, értelme, hiszen reprezentativitás is kapcsolódik hozzájuk.

A 15. század fordulójának idejére jöhetett el, hogy Besztercebányán is az ilyen vidám, sokszor pajzán, népies témák - legalábbis számunkra az irodalmi alkotások itt őrizték meg ennek lenyomatát, és itt élt tovább is - a polgári ház díszei lehessenek. A kályha összefüggéseiben nem elvont tartalmak kifejezésének eszköze, valószínűleg olyan hagyomány képi megjelenéséről van szó, mely nemcsak helyi, de a térségre is jellemző, elterjedt és ennek tanúja, hogy nemcsak a kályhacsempék körében van rá példa. A kályhacsempé nem magyarázható kályhacsempékkel, vagy a kályhacsempéken belül, ki kell tekintenünk más műfajok alkotásaira is. Esetünkben a tárgyat a kvalitásos megfogalmazása emelte ki, aminek köszönhetően összetett képi rendszere is a művészettörténeti kutatás részévé válhatott.

BIBLIOGRÁFIA

- A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1958
- A tavaszidő édessége.* Válogatás a középkor nyugat-európai szerelmi költészetéből. A kötetet összeállította: Bánki Éva. Budapest: Kairosz Kiadó, 2004
- Arisztotelész: *Poétika.* Ford.: Sarkady János. Budapest: Magyar Helikon, 1974
- Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum gyűjteményei.* Kiállítási katalógus: Budapest, Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Szerk.: Csányi Károly. Budapest, Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, 1926
- Biczó Piroska: Falvak és városok a XV. század második felében. in: *Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője 2. XI-XVII. század.* Budapest: Helikon Kiadó, 2009, 31-40. o.
- Boldizsár Péter – Kocsis Edit – Sabján Tibor: *A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi.* (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 6.) Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2007.
- Brant, Sebastian: *Das Narrenschiff.* Text und Holzschnitte der Erstausgabe 1494. Zusätze der Ausgaben 1495 und 1499. (Belletristik, 793) Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1979
- Divald Kornél: *A Besztercebányai Múzeum Kalauza.* Budapest: Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége, 1909
- Divald Kornél: Besztercebányai kályhák. in: *Muzeumi és Könyvtári Értesítő* 4. (1908) 2. évf., 220-223 o.
- Divald Kornél: Régi magyar fazekas-munkák. in: *A magyar keramika története.* Szerk.: dr. Siklóssy László. Budapest: A Szent György-czéh magyar amatőrök és gyűjtők egyesülete kiadása, 1917, 11-34. o.
- Divald Kornél: Régi művészi kályhák. in: *Vasárnapi Újság* 60. (1913) 5. sz., 1913, 88-89 o.
- Divald Kornél: Weinhart János, egy XVII. századbéli kőfaragó. in: *Művészet* 8 (1909) 6. szám, 372-375 o.
- Dömötör Tekla: *A népszokások költészete.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974
- Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek - népi színjátszás.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979
- Dr. Kéri Katalin *Érdekességek a nők történetéből.* Pécs: IQDEPO, 1996. elektronikus változatát Ambrus Attila készítette: <http://mek.oszk.hu>

- Eisler János: Forráskritika, stíluskritika. Adatok és megfigyelések az 1490 és 1520 közötti évtizedekből a besztercebányai művészettörténet vázlatához. in: *Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve* (1991) 113-121. o.
- Eörsi Anna: Giovanni Arnolfini kézfogója, in: *Művészettörténeti Értesítő* 46 (1997), 44-48.o
- Erdélyi Gabriella: "Nem szerelemből, hanem földi javak végett." Házasságok kétféle modellje a késő középkorban. in: *Rubicon* 5 (2008) 19. évf. 66-69. o.
- Farkas Zoltán: Német és Németalföldi rézmetszés XV. században. in: *Vasárnapi Újság* 16. (1912) 59. évf., 312-313. o.
- Feld István: Keramika. in: *Magyarországi művészet 1300-1470 körül*. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987, 261-280. o.
- Graus, Igor: A polgár szabadideje. Hogyan töltötték szabad idejüket Besztercebánya polgárai a 16. században? in: *Bártfától Pozsonyig: Városok a 13-17. században*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) Szerk.: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde, Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2005, 341-354. o.
- Hampel József: A Nemzeti Muzeumi régiségtár gyarapodása 1894 április- és májusában. in: *Archeológiai Értesítő* 14 (1894) 268-270. o.
- Holčík, Štefan: *Stredoveké kachliarstvo*, Bratislava: Pallas, 1978
- Holl Imre: Középkori kályhacsempék: Egy 120 éves kutatási terület. in: *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről – Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete*. (Gyulai Katalógusok 11.) Szerk.: Havassy Péter Gyula: Erkel Ferenc Múzeum, 2002, 7-30. o.
- Hoššo, Jozef: Gotická keramika na Slovensku. in: *Dejiny slovenského výtvarného umenia – Gotika*. Kiállítási katalógus: Bratislava, Slovenská Národná Galéria. Szerk.: Buran, Dušan, Bratislava: Slovenská Národná Galéria, 2003, 545-552, 826-827. o.
- Kachle doby gotické, renesančny a raně barokní*. Kiállítási katalógus: Praha, Národní muzeum. Szerk.: Brych, Vladimír. Praha: Národní muzeum, 2004
- Kardos Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2006
- Katus László: Megvan az ideje az ölelésnek: A házaselet egyházi előírásai a kora középkorban. in: *Rubicon* 7 (2010) 21. évf. Online plusz

- László Emese: Szentek, próféták és kályhacsempék, elektronikus megjelenés: 2012. október 22. <http://www.asonyomon.hu/szentek-profetak-es-kalyhacsempék/>
Utolsó belépés: 2013. 01. 02.
- Mácelová, Marta: Atribútý svätca na gotických kachliciach stredoslovenskej banskej oblasti. in: *Svätec a jeho funkcie v spoločnosti I.* Szerk.: Kožiak, Rastislav – Nemeš, Jaroslav. Bratislava: Chronos, 2006, 369-382 o.
- Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX minden kor. Ángyod térde – „Zsupra aggnő”, a főszerkesztő, Kőszeghy Péter 60. születésnapjára*, rec. Iti. Budapest, 2011
- Mantegnától Hogarthig. A rézmetszés négy évszázadának virtuózai.* Kiállítási katalógus: Budapest, Szépművészeti Múzeum. Szerk.: Gerszi Teréz – Bodnár Szilvia. Budapest: Szépművészeti Múzeum, 2007
- Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458-1541.* Kiállítási katalógus: Schallaburg, Schloss. Szerk.: Török Gyöngyi et al. Wien: Niederösterreichs Landesregierung Abt.III/2. Kulturabteilung, 1982
- Mihail Bahtyin: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982
- Molnár Viktor: A Besztercebányai Városi Múzeum megnyitása. in: *Muzeumi és Könyvtári Értesítő* 4. (1909) 3. évf., 227-233 o.
- Natalie Zemon Davis: „A nők felülkerekedése”. in: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban.* Budapest: Balassi Kiadó Kft., 2001, 117–138. o.
- Németh István: *Az élet csalfa tükrői. Holland életképfestészet Rembrandt korában.* (Képfilozófiák) Budapest: Typotex, 2008
- Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541.* Kiállítási katalógus: Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994
- Papp Károly: Társulati ügyek. in: *Földtani Közlöny* 46 (1916)
- Parádi Nándor: A besztercebányai kályhacsempék lelőhelyéről. in: *Folia Archaeologica* 35. (1984) 175-164. o.
- Parádi Nándor: Későközépkori kályhacsempe negatívok. in: *Folia Archaeologica* 9. (1957) 179-186. o.
- Pekár Zsuzsa: Gedanken über die Probleme der wappenhaltenden Engel. in: *Ars Decorativa* 2, (1974) 17-31. o.
- Physiologus.* A zsámboky-kódex állatábrázolásaival, fordította Mohay András, az utószót és képmagyarázatokat Kádár Zoltán írta. Budapest: Helikon Kiadó, 1986

- Pósán László: A középkori lovagi szerelem. in: *Rubicon* 7 (2010) 21. évf. Online plusz (www.rubicon.hu)
- Pósán László: A nemiség és testiség szemlélete a középkor és a reneszánsz idején, in: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Budapest: Universitas Kiadó, 2002
- Ráth-Végh István: *Bolondünnep.* Budapest: Fővárosi Könyvkiadó Kft., 1950
- S. Cserey Éva: Adatok a besztecebányai (Banská Bystrica) kályhacsempékhez. in: *Folia Archaeologica* 25. (1975) 205-217. o.
- S. Cserey Éva: Erörterung über einige Ofenkacheln des späten Mittelalters. in: *Ars Decorativa* 2. (1974) 33-44. o.
- S. Cserey Éva: Fazekasság. in: *Régiségek könyve.* Szerk.: Voit Pál. Budapest: Gondolat, 1983, 75-94. o.
- Sabján Tibor: Kályhásmesterség. in: *A magyar kézművesipar története.* Szerk.: Szulovszky János. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, 2005, 355-362 o.
- Sabján Tibor: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban, in: *Ethnographia* 109 (1998) 1. sz. 7-46. o.
- Sabján Tibor: Tüzelőberendezések a történeti forrásokban: V. csempék, in: *Ethnographia* 109 (1998) 2. sz. 477-503.o.
- Tánczos Vilmos: *Szimbolikus formák a folklórban.* Budapest: Kairosz Kiadó, 2007
- Tolnai Vilmos: Könyvismertetés. in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 28 (1918) 432-433.o
- Tomka Gábor: Kerámia gyűjtemény (késő középkori része). in: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei.* Szerk.: Pintér János, Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002, 142. o.
- Tomka Gábor: Középkori kályhacsempék. in: *Élet és tudomány* 52. (1997) 34. 1059-1061. o.
- Udvariatlan szerelem.* Szerk: Bánki Éva- Szigeti Csaba. Budapest: PRAE.HU, 2006
- Umberto Eco: *A rútóság története.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 2007
- W. Salgó Ágnes: János pap országa. Barangolás könyvek között egy legenda nyomában. *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991-1993*, 365-393.o.
- Wartha Vince: Az agyagművesség. in: *Az iparművészet könyve II..* Szerk.: Ráth György. Budapest, 1905, 578-583. o.

FÜGGELÉK

III.1. André Misogyne (Nőgyűlölő André): *A nők dicsérete - Le Louange des femmes* című verse

„Asszony, félóra gyönyöre
És végtelen idők unalma;
Asszony, hirtelen bánat,
Asszony, örökös vezeklés.
Asszony, ördögtől szított tűz,
Asszony, valódi álruhás ördög;
Asszony, mit mondjak még,
Hogy bővebben írjalak le?
Semmit; elég gyalázat rejlik
Ebben az egyetlen szóban: asszony.”

Dr. Kéri Katalin *Érdekességek a nők történetéből*. Pécs: IQDEPO, 1996. elektronikus változatát Ambrus Attila készítette: <http://mek.oszk.hu>

III.2. Középkori közmondások

Három dolog van a természetben, amely nem ismeri az arany középutat: a nyelv, a pap és a nő.

Három dolog van, ami kielégíthetetlen: a becsvágy, a nő és a tenger

Az asszony tulajdonképpen páva az úton, papagáj az ablakában, majom az ágyban és ördög a házában

Az ordító öszvértől és a latinul beszélő lánytól ments meg Uram minket!

Dr. Kéri Katalin: *Érdekességek a nők történetéből*. Pécs: IQDEPO, 1996. elektronikus változatát Ambrus Attila készítette: <http://mek.oszk.hu>

III.3. Részlet Petrarca *A jó és gonosz szerencsének orvoslásáról - De remadiis utriusque fortunae* című művéből

„A nő... egy igazi ördög, a békesség ellensége, a türelmetlenség forrása, a vitatkozások oka, melyektől a férfinak távol kell tartania magát, ha élvezni akarja a nyugalmat. Ha megházasodnak, a feleség iránti vonzalomból, a házasságban az éjszakai ölelkezéseket, a gyermekrikácsolást és az álmatlanság kínszenvedését találhatják meg... Ha lehetőségünk van rá, akkor nevünket tehetségünkkel és ne házassággal, könyvekkel és ne gyerekekkel, erkölcsi versengéssel és ne egy asszony által örökítsük meg...”

Dr. Kéri Katalin: *Érdekességek a nők történetéből*. Pécs: IQDEPO, 1996. elektronikus változatát Ambrus Attila készítette: <http://mek.oszk.hu>

III.4. Egy asszonyi állatról meg a farkasról

Egy valamelly farkas igen éh lévén, kijöve estvefelé az erdőből, hogy látná, ha valami ragadományt kaphatna, melyet hazavinne az ő farkasnéjának és fiainak. És a falu felé tartván, kerengeni kezdte egy házat. Midőn pedig egy gyermekcse a házban igen sírna, az anya megbúsulván, fenyegeti vala a gyermekcsét, mondván: Veszteg légy gonosz gyermek, hallgass és aludj! Mert azonnal kivetlek a farkasnak! Hallván ezt a farkas, hiszen vala az asszonyi állatnak és éjten éjszaka mind ott virrasztta az ablak alatt, várván, hogy az asszony kivetné a gyermeket őnéki. De mikoron a gyermek eleget sírt volna, elaluvék mind anyástól. Midőn pedig megvirradott volna, kijövének a pórok a faluból, hogy kiki mind dolgához kezdene. És látván ott az ablak alatt a farkast, kiáltani kezdének és szekercéket hajigálának a farkas fogának és pálcákkal a farkast jól megderecskelték, hogy csak alig szaladhata el. Mikoron pedig az erdőbe ment volna az ő barlangjához, monda a farkasné: Mint jössz, én édes uram, farkasom? Lám, nem hozasz semmi ragadományt! Mint jártál? Igen felborzadott az szőr a hátadon! Jaj, melly szomorú vagy! Mi lelt? Felele a farkas: Egy eb aggné miatt csaknem elveszék. Kerengém egy házat. Minthogy igen sír benn egy gyermek, az anyja fenyegeté a gyermeket, mondván: Hallgass, mert azonnal kivetlek a farkasnak! Ezt hallván, mind ott lestem az ablak alatt. És mikoron hirtelen reám virradott volna, ott találtak a pórok és csak Isten kegyelmén múlt, hogy oda nem ölének. Így jártam a rusnya eb aggné miatt. Monda a farkasné: Bolond vagy és bolondul cselekedtél! Nem hallottad-é, hogy ha valaki az asszonyi állat szavának hiszen, hogy az homokra fundálja házát.

Értelme:

E fabula arra tanít, hogy az asszonyi állat szavának nem kell mindenkor hinni. Mert ha valaki asszonyember szava után indul, az gyakorta megcsalatozik. Mert az asszonyi állatoknak hosszú az hajok, de igen rövid az eszök. Igen hamar meggondolják magukat és igen gyors lovuk vagyon. És miképpen az ebek akkoron sántítanak, mikoron ők akarnak, azonképpen az asszonyi állatok akkoron sírnak, mikoron akarnak. És mihelyt sírnak, legott megóvja magát a férfi tőlük. Merthogy akkoron utat keresnek, miképpen csalhatnak meg. De ő köztek is vagyon különbség. Mert a jámborát a bölcs Salamon igen dicséri vala, a Példabeszédek 31. példájában. Így vagyon.

A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1958, 96-97. o.

III.5. Homérosz: A szirének (az Odüsszeia tizenkettedik énekéből), 12.39-72

*Sziránekhez fogsz legelőször elérni: az összes
embert mind elbűvölik ők, ki elér közelükbe.
És aki esztelenül közeleg s meghallja a szirén-
zengzeteket, felesége s az apró gyermekek otthon
azt többé sosem üdvözlík, neki már nem örülnek,
mert csengőszavu dallal a két Szírén megigézi;
ülnek a réten ezek, s körülöttük az emberi csontok
nagy sokasága hever, rothad, zsugorodnak a bőrök.
Húzz el ezek mellett, s a fülét jól tömd be viasszal
minden társadnak, nehogy egy is hallja; puhítsd meg
mézédess viaszod; de te hallgasd meg, ha kívánod.
Kössék ők a kezéd meg a lábad a fürge hajónak
árboca talpához, s a kötélzet rátekeredjék,*

*hogy, gyönyörödre, a két Szírén hangjára figyelhess.
És ha esengesz a társakhoz, ha parancsot is adsz, hogy
oldjanak el - csak kössenek ők oda több kötelékkel.*

*Hogyha pedig szigetük mellett tovahúztak a társak,
azt az utat már végesvéig, amelyre utána
lépsz, nem mondhatom én meg, mert arról te magad fogsz
dönteni lelkedben: de kimondom, hogy mi a két út.
Errefelé meredek sziklák peremére csapódik
kékszemű Amphitríté nagy hulláma zubogva;
tudd: ezeket Bolygó Szikláknak hívja a boldog
isten mind. S a madár sem szállhat el arra nyugodtan,
még a galambok sem, ha röpködnek az ambrosziával
Zeuszhoz, mert őket sima szikla ragadja magához
folyton, s Zeusz atya küld újat, pótolni a számuk.
Onnan még sohasem szabadult meg bárka, ha arra
tévedt, ám a hajó fáit s tetemét a hajósnak
mind tovahordja a vésteli láng viharával a hullám.
Tengerjáró gálya csak egy ment arra keresztül:
elhírhedt Argó, Aiétésztől hazatartó.
És a hatalmas szirten még ez is összetörik tán,
ám Héré átvitte, mivel kedvelte Iászhónt.*

Devecseri Gábor fordítása

III.6. Teremtés könyve 19,31-36

*„Az idősebb egyszer azt mondta a fiatalabbnak: »Apánk öreg, és nincs férfi a vidéken,
aki hozzánk járna, ahogy ez az egész földön szokás. Gyere, részegítsük meg apánkat
borral és háljunk vele, hogy apánktól legyen utódunk!« Azon az éjszakán
megrészegítették atyjukat borral, azután az idősebb odament és atyjához feküdt. Az nem
vette észre, amint hozzáfeküdt, sem amint fölkelte. Másnap az idősebb azt mondta a
fiatalabbnak: »Nézd a múlt éjjel én háltam apámmal, részegítsük meg ezen az éjszakán
is borral, azután menj és fekj mellé, hogy apánktól utódunk legyen.« Így azon az
éjszakán is megrészegítették apjukat borral. Azután a fiatalabb fogta magát és
hozzáfeküdt. Az nem vette észre, amint hozzáfeküdt, sem amint fölkelte. Így Lót mindkét
lánya fogant apjától.»*

III.7. Kézfogó a 15. század végéről

*„Nemes Szencsei László fia, László nyolcévesen árvaságra jutott – szól a pápához
benyújtott kérelme –, amikor Káplán Kelemen, „aki igen befolyásos, mivel királyi
tisztviselő volt”, lánya eljegyezésére kényszerítette. Amikor a házba belépett, ahova
hívták, „sokan álltak körül, köztük a hat év körüli lány, Luca is, Kelemen pedig
fenyegetően ezt mondta: »László, ígérd meg, hogy elfogadod feleségednek lányomat,
Lucát, minek fejében örökös és atyai javaidat, amelyeket igen széthordtak,
visszaszerzem neked. Ha ez nem sikerül, szabad maradsz és az ígéreted érvénytelen.
Majd hozzátette: ha ezt elutasítod, nem mész ki innen épségben, s még meglévő javaidat
is elveszíted.« Ezt hallva László inkább félelemből, semmint szerelemtől vezérelve*

ígéretet tett a lány feleségül vételére, akarata ellenére [...] s ezt kézfogással erősítették meg.”

Erdélyi Gabriella: "Nem szerelemből, hanem földi javak végett." Házasságok kétféle modellje a késő középkorban. in: *Rubicon* 5 (2008) 19. évf. 66-69. o.

III. 8. Guilhelm de Peitieu verse

„S megcsesztem őket - hányszor is?
Bizony száznyolcvanszor is,
belészakadt a nadrágom is,
s a micsodám,
azóra is fáj mindenem
s nyilall csúnyán.”

Pósán László: A középkori lovagi szerelem. in: *Rubicon* 7 (2010) 21. évf. Online plusz.
<http://www.rubicon.hu>

III.9. Névtelen szerző: *Gyermek voltam, melly csinos - Ich was ein chind sô wolgetân*

Gyermek voltam, melly csinos,
nyíló, szűzi bimbó...
Kélt elém a föld színes
szépségekbe' ringón!
Jajra jaj!
Hársak, üssön átok,
útamon kik álltok!

Rétre mentem kint-alant
szedni szép virágot,
leltem ott egy csintalant,
s ő kehelybe vágyott...
Jajra jaj!
Hársak, üssön átok,
útamon kik álltok!

Fogva hósín két kezem
úgy, miként az illó,
vitt a tarka, szép mezőn,
óh, a sanda hulló!
Jajra jaj!
Hársak, üssön átok,
útamon kik álltok!

Fogva hósín, szép mezem -
illem, óh te illó! -
vont, és lettem én ezen
bús kétségbe hulló!
Jajra jaj!
Hársak, üssön átok,

útamon kik álltok!

"Jöjj elérni halk pagonyt,
Úrnőm!" - így beszéle.

"Átkozott út!" - síra gond
szívemből eféle.

Jajra jaj!
Hársak, üssön átok,
útamon kik álltok!

"Jöjj, elénk hol hársfa áll,
útnak mentén-alant,
ránk ott kobzom s hárfá vár,
vár reánk ott a lant!"

Jajra jaj!
Hársak, üssön átok,
útamon kik álltok!

Hárs tövébe ülnöm esd,
mellémül és rámszól:
- Vágya férfit mint epeszt! -
"Hogyha játszánánk... játszol?"

Jajra jaj!
Hársak, üssön átok,
útamon kik álltok!

Tépi testem, összenyom,
hódít, mégis hódol!

"Most leszel te asszonyom!
Vélem csókolódol!"

Jajra jaj!
Hársak, üssön átok,
útamon kik álltok!

Engedvén le ingemet
testem titkát tárta!
Mint várat, vítt engemet
egy rámszegzett dárda.

Jajra jaj!
Hársak, üssön átok,
útamon kik álltok!

Nyílért nyúl, s már ajzva íj,
célba is talált épp...

Megcsalt aztán: jött egy új.
Így telt be a játék.

Jajra jaj!
Hársak, üssön átok,
útamon kik álltok!

Győrei Zsolt fordítása. in: *A tavaszidő édessége*. Válogatás a középkor nyugat-európai szerelmi költészetéből. A kötetet összeállította: Bánki Éva. Budapest: Kairosz Kiadó, 2004, 447. o

III.10. Jean Molinet (1435-1507): *Még lányka csak, keble zsenge fészül - Ceste fillette a qui le tetin point*

Még lányka csak, keble zsenge fészül,
Igen kecses, s szeme zölden ragyog,
Légy hát kezes, mint őrző angyalok,
Gorombaság szerelmet úgyse szül.

Hulljon le ing, s pőrén alul-felül
Dobd őt hanyatt, ágyban a kék nagyobb,
Még lányka csak, keble zsenge fészül.
Igen kecses, s szeme zölden ragyog.

Ha néktek így a lét megédesül,
Öleld, s szorítsd, míg csontod nem sajog,
S ha combjai közt néked rést hagyott,
Merülj belé, s csináld, mit teste tűr,
Még lányka csak, keble zsenge fészül,
Igen kecses, s szeme zölden ragyog,
Légy hát kezes, mint őrző angyalok,
Gorombaság szerelmet úgyse szül.

Jeney Zoltán fordítása. in: *Udvariatlan szerelem*. Szerk: Bánki Éva- Szigeti Csaba. Budapest: PRAE.HU, 2006, 184. o.

III.11. A körmöcbányai táncszó a város 1505. évi jegyzőkönyvének címlapjáról és átiratai

Supra agnő löck fel kabla
Haza yöth fryedt tombi catho
a te zyp palaschtodban gombosch
scharudban haya haya Wiragom

Supra agnő! Szökj fel kabla!
Hazajött férjed, tombj Kató!
Az te szíp palástodban,
Gombos sarudban,
Haja, haja, virágom!

Zsupra aggnő, szökj fel kabla,
Hazajött férjed tompj Kató,
A te szíp palástodban,
[A te] gombos sarudban!
Haja, haja, virágom!

Borzovai Nagy Ottó átirata, in: *"Zsupra aggnő": egy XVI.-ik századbeli nótárius tréfája.* S.l.:S.n., 1918

Szentmártoni Szabó Géza átirata, in: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX minden kor. Ángyod térde – „Zsupra aggnő”, a főszerkesztő, Kőszeghy Péter 60. születésnapjára*, rec. Iti. Budapest, 2011

III.12. *Rigmus a pénzről - In terra nummus*

Tudja, ki földön jár: csak a pénz a király egyedül már,
pénzért térdelnek császárok s főúri rendek.
Pénz ha csörög, ha kacsint: csábítja a főpapokat mind.
Pénz, döntőbíró: csak övé a zsinatban a végszó.
Pénz szüli harc vészét, azután ő szerzi a békét.
Pénz minden pörben makacsul küzd jámborak ellen.
Mindent pénz juttat, majd elveszi mind az adottat.
Pénz: legfőbb hazudó: s vallják, hogy övé az igaz szó.
Pénz végett csálnak, s becsapódva pokolba zuhannak.
Pénz: szűk fösvényesség Ura: kapzsinak ő a reménység.
Pénz: gyönyör és bőség, hull tőle az asszonyi hűség.
Pénz ragyogó nőket szédít és megveszi őket.
Pénz végett olykor rabló lesz jóra valóból.
Pénztolvaj több van, mint csillag a mennysivatagban.
Pénz, ha kíván békét, nem tűri szerencse szeszélyét.
Pénz, ha beszél: kussolj, te szegény: mint ismeretes jól.
Pénz bárkit lóvá tesz, szónokot is dadogóvá.
Pénz lakomáján sok tele tál van, drága fogások.
Pénz orvosságot szerez és simanyelvű barátot.
Pénz fal pisztrángot, mely borsos lében elázott.
Pénz tölt frank óbort, s mit túlpartról a hajó hord,
őneki nem terhes, hogy bárki beléje szerelmes.
Pénz hord szép prémet, fejedelmi ruhát, arany éket.
Pénz: buzgón áldják, bámulva ezernyi csodáját.
Pénz beteget gyógyít, lesimítja az út hupogóit.
Drágát olcsító, keserűt édesre javító.
Szóra fakaszt némát, és táncoltatja a bénát.
Mondok mégtöbbet, hogy a pénz mily isteni szerzet:
láttam fémérmet, templomban zengve misézett,
pénzből szállt a dallam, pénz száza felelt neki karban,
és sírt egy szépet, míg mondta az istenigéket,
majd derűsen nézett, mert jól rászedte a népet.
Bárkit is ellöknek, ha üres zsebü, rajta röhögnek,
és aki rongyember, tallért tiszteletet nyer.
Láthatod ilyképpen: mindenhol a pénz ül a fényben,
mégis egyet tisztel: ki miatta lezúlleni restel.
Pénz sikeres harcát látod, s másnapra kudarcát,
érett bölcsesség sosem űzi e balga szerencsét.

Weöres Sándor fordítása, in: *Carmina Burana - Középkori diákdalok*. Budapest: Magyar Helikon, 1960, 47-48. o.

III.13. Chaucer (1340-1400)

*„... a nő természete
hat óhajtással, vággyal van tele,
azaz: a férfi bátor és bölcs legyen,
gazdag s a pénzét szórja esztelen,
engedelmes és tüzes szerető.”*

Dr. Kéri Katalin: *Érdekességek a nők történetéből*. Pécs: IQDEPO, 1996. elektronikus változatát Ambrus Attila készítette: <http://mek.oszk.hu>

III.14. Lucius Annaeus Seneca: Örjögő Herkules (részlet), 465-467. sor

*„Bátornak hívjuk, akinek válláról lehullt
az oroszlánbőr (egy lány ölébe!) s a buzogány,
s kifestett testén bíbor köntös csillogott?”*

Eiler Tamás fordítása, in: *Kalligram* 15 (2006) 1-2., 70-104. o.

III.15. Temesvári Pelbárt prédikációiból, 1502

„Ma ugyanis vigasságnak ideje, húshagyó napja van... Ó jaj, ezekben a napokban hány keresztény ember fordul a kegyelem világosságából a sötétség cselekedeteihez, vagyis a torkossághoz, az iszákossághoz, a bujálkodáshoz. Az efféle emberek a farsangban istenüknek választják az ördögöt, akit álarcos mulatsággal és fajtalan énekekkel dicsőítenek megvetvén Krisztust... Jaj a világnak e botrányok és bűnök miatt. Ki tudná megmondani, hogy farsang idején a szerencsétlen emberek a paráznaságnak, mértéktelenségnek, iszákosságnak, a bűbájosságnak és léhaságnak, meg sok más gonoszságnak hányféle vétkével vétkeznek? ... Az egész esztendőben nincs még egy ilyen nap, amikor az ördög annyi embert elragad és a bűn igájával saját rabszolgaságába hajt, mint éppen ezekben a napokban, mikor az emberek eszem-iszommal, tánccal s fajtalansággal töltik idejüket. Ó jaj e világ fiainak, akik mérhetetlen égi javaknak birtokosai és mégis, főként húshagyó idején a torkosságnak, a könnyelmű paráznaságnak és sokféle farsangi léhaságnak bűneit szokták Krisztus ellen elkövetni... De hogy az előbb említett kérdésre térjek, vajon a léha szórakozásoknak és örömeknek, az efajta játéknak és tréfáknak élő evilági ember mindig súlyosan vétkezik-e vagy sem? Azt kell válaszolnunk, hogy jóllehet ezekkel a dolgokkal nem mindig vétkezünk súlyosan, mégis nagy bűnökké válhatnak hatféle okból. Először is, mert súlyos bűn veszélyének tesszük ki magunkat. Ugyanis valaki ilyen szórakozások között tisztátalan, parázna érintéssel, esküszegéssel, vagy más súlyos bűnnel vétkezik. Másodszor az illetlenség miatt. Ugyanis aki szórakozás közben illetlen jelekkel és mozdulatokkal él, az őt nézőket bűnre csábítja. Harmadszor a bűnös szándék miatt. Mert gondoljuk csak meg, hogy valaki álarcot ölt és idegen külsőt vesz fel, például férfi női ruhát, vagy asszony férfi ruhát, azért, hogy fajtalanokdjék; vagy valaki lándzsavetésben hiú dicsőségét keresi, vagy nyereszkeedésből játszik; vagy táncol és illegeti magát, szemérmetlenül énekel és beszél, hogy ezzel az érzékiséget felkeltsse...”

Közre adja: Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek - népi színjátszás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979 80-82. o

III.16. Szkhárosi Horvát András (16. századi református prédikátor és költő) szatirikus verse

„Csak a csúf innepről, a farsangról szólok,
Mennyi sok bolondság ott vagyon, tudjátok,
Minden gonoszságra vagyon szabadságtok.
Senki ne féljen akkor részegségtül,
Gonosz gyilkosságtul, fertelmes élettül,
Csak böjtben, megszűnjék az gonosz étkektül,
Túrótul, tikmonytul, és az húsételtül.”

Tánczos Vilmos: *Szimbolikus formák a folklórban*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2007, 126. o.

III.17. Szerémi György (1490-1559) ferences barát írta krónikájában II. Lajos halála után:

„Azonfelől engem bolonddá tettek minden évben húshagyókor, fejemre Lucifer-fejeket helyeztettek, ökörszarvakat tettek rá, lábamra ökörlábakat, s orrom mindig olyan volt, mint a gólyáé, s kígyófarkam volt, ami Isten ellen volt, és az összes szentek ellen.”

„Gyermekekortól kezdve rosszra nevelték, minden évben húshagyókedd napján a gonosz szellemek fejedelmévé tették, pajzánságba húzták be őt az udvarhölgyek (...) s táncolásra tanították, nem az országa védelmére.”

Tánczos Vilmos: *Szimbolikus formák a folklórban*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2007, 118.-119.o

III.18. János pap levele, 12. század

„Én, János pap, a királyok királya, az ég alatt minden gazdagságban és erőben és hatalomban fölötte állok a földkerekség minden királyának. (...) Királyságunkban egyaránt megtalálhatók az elefántok, dromedárok, tevék, vízilovak, krokodilok, metagallinarusok, cametaternusok, tinsireté, párducok, onagerek, fehér és vörös oroszlánok, fehér medvék és fehér rigók, néma tücskök, griffek, tigrek, sakálok, hiénák, vadbikák, kentaurok, vademberek, szarvas emberek, faunok, szatírok és szatírnők, pigmeusok, kutyafejűek, negyven könyök magas óriások, egyszeműek, küklopszok, a fönixnek nevezett madár, és szinte minden fajta állat, ami csak él az ég alatt. (...) Tartományaink egyikében van az Indusnak nevezett folyó forrása. Ez a folyó, amely a Paradicsomból ered, kígyózó folyással végighalad az egész tartományon, s különféle drágakövek találhatók benne, smaragd, zafír, kárbunkulus, topáz, krizolit, ónix, berill, ametiszt, szárdónix, és sok más egyéb drágakő. (...) A föld külső vidékén (...) uralmunk alatt áll egy sziget, (...) amelyen Isten egész évben hetente két alkalommal mannaesőt áraszt nagy bőségben, s ezt az ottani nép összegyűjti és azon él, és nem is fogyasztanak rajta kívül más ételt. Nem szántanak, nem vetnek, nem aratnak, és semminemű más módon nem bolygatják meg a földet, hogy ennél gazdagabb termést adjon nekik. (...) Mindezek az emberek, akik csakis mennyei étellel táplálkoznak, ötszáz évig élnek. Száz

éves korukban pedig megfiatalodnak és visszaszerzik erejüket, mivel háromszor isznak abból a forrásból, amely egy ott álló fa gyökeréből fakad. (...) Közöttünk senki sem hazudik. (...) Senki sem követ el közöttünk házasságtörést. Semmilyen bűnnek nincs hatalma mirajtunk.”

János pap országa, ford.: Sajó Tamás. in: Umberto Eco: *A rútság története*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2007, 117. o.

III. 19. Gringore: A bolondok hercege, 15-16. sz.

„Holdkóros bolondok, esztelen bolondok, bölcs bolondok; városi bolondok, várak és falu bolondjai; elbutult bolondok, együgyű bolondok, eszes bolondok; szerelmes bolondok, magányos bolondok, elvadult bolondok; régi, új és minden korú bolondok; barbár bolondok, külföldi bolondok, nemes bolondok; értelmes bolondok, gonosz bolondok, kapzsi bolondok [...], asszony bolondok és hajadon bolondok; vén bolondok és ifjú bolondok; mindenfajta férfit szerető bolondok; merész, gyáva, rút és szép bolondok; durcás, édes és lázadó bolondok; örökségükre váró bolondok; az utcákon strázsáló bolondok; vörös, sovány, sápadt és kövér bolondok; Húshagyókedd Herceg fogad benneteket Halles-ben.”

Sajó Tamás fordítása, in: *A rútság története*. (Szerk. Umberto Eco) Európa Könyvkiadó, Bp., 2007. 140.

III.20. Sebastian Brant (1457-1521): *Narrenschiff* (részlet a *Goromba bolondokról* című részből)

*Némelyik vitézséggel kérked:
Ezt lelőtte, mást karddal kerget,
Pedig tőlük oly messze volt,
Addig puskájuk sem hatolt.
Nemes címer soknak öröm,
Van rajt' sok oroszlán-köröm,
Arany mezőn korona, tessék:
Ime, a bennfeldi nemesség.*

Márton László fordítása, Sebastian Brant: *A bolondok hajója*, in: 2000 - Irodalmi és társadalmi havi lap, 2002. június: <http://www.ketezer.hu>

III.21. Szent Benedek Regulája, 4. fejezet: Melyek a jó cselekedetek eszközei, 5-6. század

*„Ne mondj hiábavaló vagy nevetésre ingerlő szavakat.
A sok vagy túlzó nevetést ne kedveld.”*

Dr. Söveges Dávid OSB fordítása, in: *A rútság története*. (Szerk. Umberto Eco) Európa Könyvkiadó, Bp., 2007. 134. o.

III.22. Nagy Szent Vazul Kisebb regulája, 4. sz.

„Az Úr minden, az emberi természettől elválaszthatatlan szenvedély terhét magára vette. (...) Mindazonáltal, ahogy az evangéliumi elbeszélésben olvassuk ("Jaj nektek, akik most nevettek, mert majd gyászoltok és sírtok!" Lk 6,25), soha nem fakadt nevetésre. Épp ellenkezőleg, boldogtalannak mondta mindazokat, akik engedik, hogy a nevetés eluralkodjon rajtuk. (...)”

Sajó Tamás fordítása, in: A rútság története. (Szerk. Umberto Eco) Európa Könyvkiadó, Bp., 2007., 134. o.

III.23. A négy atya regulája, 5. sz.

„Ha valaki hahotázna, vagy tréfálkozna, (...) az ilyet arra ítéljük, hogy az Úr nevében két héten át az alázat minden vezeklésével sújtja magát.”

Sajó Tamás fordítása, in: A rútság története. (Szerk. Umberto Eco) Európa Könyvkiadó, Bp., 2007., 134. o.

KÉPJEGYZÉK

1. ábra: Rekonstrukció az Ebner-csempékből az Országos Iparművészeti Múzeumban (1909)
2. ábra: A Bothár-műhely köre, térkép.
3. ábra: Szent Péter kályhafiók az Ebner-házból, mázatlan, 24x24cm, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 3605.
4. ábra: Szent Pétert ábrázoló kályhacsempe, Szécsény, zöldmáz, 21,5x21,5cm, Szécsény, ltsz.: 87.7.1.
5. ábra: Szent Péter kályhacsempe a Bothár-házból, mázatlan, 24,8x23,8cm, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 58/1894/1
6. ábra: Szent János kályhacsempe a Bothár-házból, mázatlan, 33,5x25cm, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 3593
7. ábra: Szent János kályhacsempe a Bothár-házból, mázatlan, 24,5x22,2cm, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 58/1895/5.
8. ábra: Szent János modell a Bothár-házból, 25,6x23cm, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 3597
9. ábra: A Szent Borbála-oltár, Besztercebánya, Mária Mennybevitele plébániatemplom, Szent Borbála-oltár, 1509 körül
10. ábra: A Szent Borbála-oltár predellájának részlete
11. ábra: Pikkelyes modell a Bothár-házból, mázatlan, 15,5x10,2cm, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 52.3757.
12. ábra: Pikkelyes csempe a Bothár-házból, mázatlan, 12,5x8cm, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 52.3758.
13. ábra: Akantuszleveles párkánytöredék az Ebner-házból, zöldmáz, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 52.3623.1.3
14. ábra: Angyal Besztercebánya címerével, erősen kormos, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 52.3749.1
15. ábra: Angyal Besztercebánya címerével Fülekről, Pozsony, Slovenské národné múzeum.
16. ábra: Illés próféta, zöldmáz, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 6555.
17. ábra: Kalapos próféta, zöldmáz, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 6549.
18. ábra: Vir dolorum Mátyás király donátorportréjával a vatikáni ferences missaléban

19. ábra: Oltárszárny töredéke Szent Márton és a Töviskoszorúzás ábrázolásával, részlet 1490k., fenyőfa, tempera, 88x91cm, Budapest, Nemzeti Galéria, ltsz.:179
20. ábra: Júdás (?) az Ebner-házból, zöldmázás, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 6554.
21. ábra: Ismeretlen ifjú az Ebner-házból, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 6556.
22. ábra: A Missale Glagoliticum lovas alakja 1404 k.
23. ábra: A Plathy-család címere
24. ábra: Mittelalterliches Hausbuch, 20v-21r, 1480 k.
25. ábra: Lovas ifjú az Ebner-házból, zöldmázás, 21,5x26,5cm, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 531
26. ábra: Mittelalterliches Hausbuch, 22v-23r, 1480 k.
27. ábra: Ádám és Éva az Ebner-házból, zöldmázás, 23x26cm, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 529
28. ábra: Férjét ütő parasztasszony, kályhacsempe az Ebner-házból 23x26cm, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 527
29. ábra: Kacérkodó pár az Ebner-házból, zöldmázás, 23x26cm, Budapest, Iparművészeti Múzeum, ltsz.: 528
30. ábra: Israhel van Meckenem: Lovag és hölgy
31. ábra: E. S. mester: Csókolózó pár
32. ábra Tánc az aranyborjú körül, metszet a Narrenschiffből
33. ábra: E. S. mester: Lovag és hölgy
34. ábra: E. S. mester: Szerelmesek
35. ábra: *Enyelgő pár, kályhacsempe az Ebner-házból, zöldmázás, 22,5x26,5cm, magántulajdonban, saját felvétel*
36. ábra: *E. S. mester: Bolond és meztelen nő tükörrel, 1450-66 k., rézkarc, 143 x 113 mm, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, leltsz.: A 1926-271.*
37. ábra: E. S. mester: Szerelemkert, 1446 k.
38. ábra: Hausbuchmeister, Mittelalterliches Hausbuch, 24v-25r, 1480 k.
39. ábra: E.S mester: Lakoma a szerelem kertjében
40. ábra: Bolond a Narrenschiffből
41. ábra: Hausbuchmeister: Össze nem illő páros, 1485 k.
42. ábra: Hausbuchmeister: Össze nem illő páros, 1480-90 k.

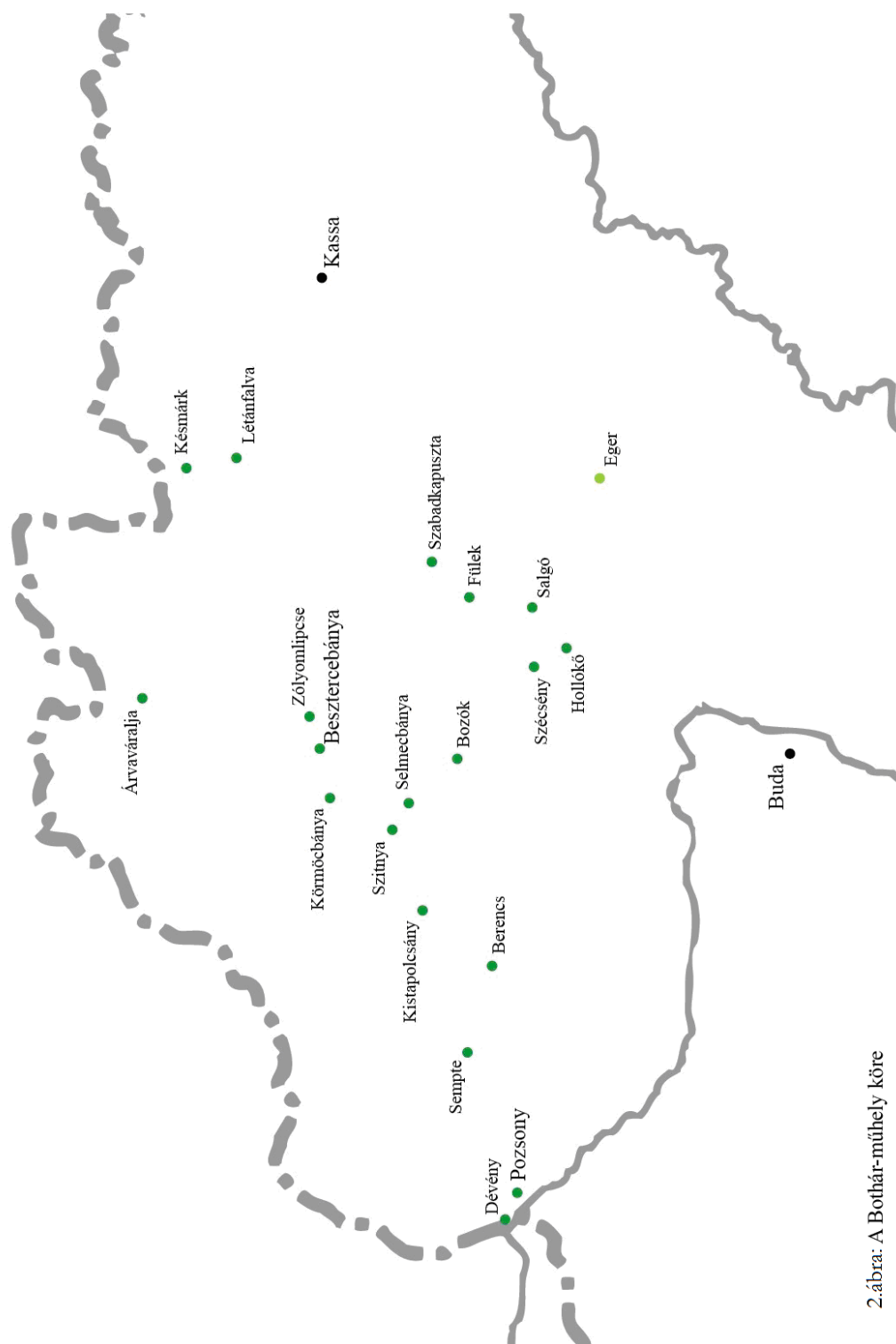
43. ábra: Quentin Massys: Össze nem illő páros, 1520 k., olaj, fa, 43,2x63cm,
Washington, National Gallery of Art
44. ábra: id. Lucas Cranach: Paraszt és kurtizán, 1525-30
45. ábra: id. Lucas Cranach: Egy öregasszony és egy fiatalember, Szépművészeti
Múzeum, 1520-22
46. ábra: A kacérkodó pár (részlet), magántulajdon és L. Cz. mester: Hölggy és egy
szolga a réten, 1480-85
47. ábra: A kilenc hős és hősnő, falképciklus (részlet), Castello della Manta, Piedmont,
1420 körül
48. ábra: Hans Burgkmair: Esztet, Judit és Jáel, 1516-19
49. ábra: Id. Lucas Cranach: Judit, 1530
50. ábra: Id. Lucas Cranach: Lót és lányai, 1528-30
51. ábra: Id. Lucas Cranach: Sámson és Delila, 1529-30, olaj, fa, 57,2x37,8cm, ltsz:
1976.201.11, New York, The Metropolitan Museum of Art
52. ábra: Sámson és Delila, metszet a Narrenschiffből
53. ábra: *Israhel van Meckenem: Fordított világ*, rézmetszet, 15. sz. vége,
54. ábra: *E. S. mester: Fordított világ*, metszet, 1465 k.,
55. ábra: Hausbuchmeister: Arisztotelész és Phyllis
56. ábra: Lucas van Leyden: Vergilius a kosárban
57. ábra: *Arisztotelész és Phyllis, kályhacsempe*, 1500 k., Salzachtal. publikálva: Gruia
2007, 111. o, 22. kép
58. ábra: *Férjét ütő nő, kályhacsempe*, 15. sz. vége, Bern, publikálva: Gruia 2007, 112.
o. 24. kép.
59. ábra: *Arisztotelész és Phyllis, aquamanile*, 14. sz. vége, bronz, 32,4x17,3x29,3cm,
New York, The Metropolitan Museum of Art, ltsz.: 1975.1.1416
60. ábra: *Férjét ütő nő, dísztal*, 1480 k., 50,8cm, veretett réz, New York, The
Metropolitan Museum of Art, ltsz.: 64.101.1499
61. ábra: *Israhel van Meckenem: Kártyajáték*.
62. ábra: Id. Lucas Cranach: Salome, 1530
63. ábra: Israhel van Meckenem: *A nadrágért folyó harc*, rézmetszet, 162 x 109 mm.
Budapest, Szépművészeti Múzeum, ltsz.: 30.030,
64. ábra: *Arisztotelész és Phyllis Selmezbányáról*, zöldmáz, 32x21cm, Selmezbánya,
Stredoslovenskí banícke múzeum

65. ábra: Bohóc dudával, kályhacsempe a Bothár-házból, mázatlan, 36,7x22,4cm, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz.: 58/1894/6
66. ábra: *Bohóc alakja Israhel van Meckenem metszetén, az Ornamentális dísz táncosokkal* részlete, rézmetszet, 114x266 mm, Budapest, Szépművészeti Múzeum, ltsz. 30.032
67. ábra: *Israhel van Meckenem: Ornamentális dísz táncosokkal*
68. ábra Hans Cranach: Herkules és Omphale, 1537
69. ábra: Bocca della Verità, 1525-27
70. ábra: Hans Volz metszete, 1482 k
71. ábra: Peter Drach metszete, 1493 k.
72. ábra: A.D. metszete 1492 k.
73. ábra: Kályha Dürer metszetén, 1498
74. ábra: Id. Jörg Breu: Január, 1500 k.
75. ábra: Kályha ábrázolása 1510 körülől
76. ábra: Illés próféta az Ebner-házból, magántulajdon
77. ábra: Kályha rekonstrukció.
78. ábra: A rekonstrukció részlete.
79. ábra: A rekonstrukció részlete.

KÉPEK

1. ábra: Rekonstrukció az Ebner-csempékből az Országos Iparművészeti Múzeumban (1909)

2. ábra: A Bothár-műhely köre

3. ábra: Szent Péter kályhafiók az Ebner-házból

4. ábra: Szent Pétert ábrázoló kályhacsempe, Szécsény

5. ábra: Szent Péter kályhacsempe a Bothár-házból

6. ábra: Szent János kályhacsempe a Bothár-házból

7. ábra: Szent János kályhacsempe a Bothár-házból

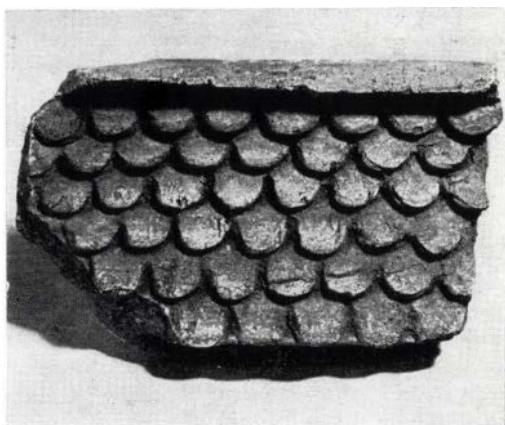
8. ábra: Szent János modell a Bothár-házból

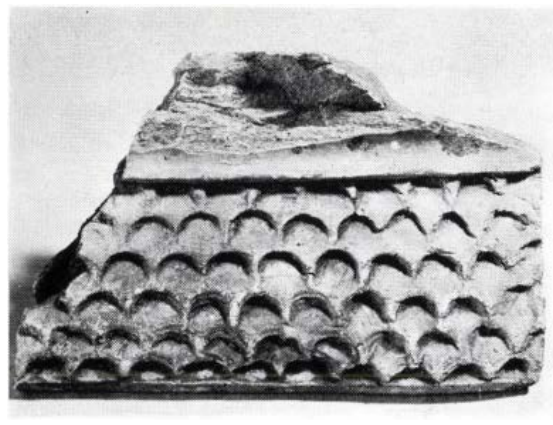
9. ábra: A Szent Borbála-oltár, Besztercebánya

10. ábra: A Szent Borbála-oltár predellájának részlete

11. ábra: Pikkelyes modell a Bothár-házból

12. ábra: Pikkelyes csempe a Bothár-házból

13. ábra: Akantuszleveles párkánytöredék az Ebner-házból

14. ábra: Angyal Besztercebánya címerével

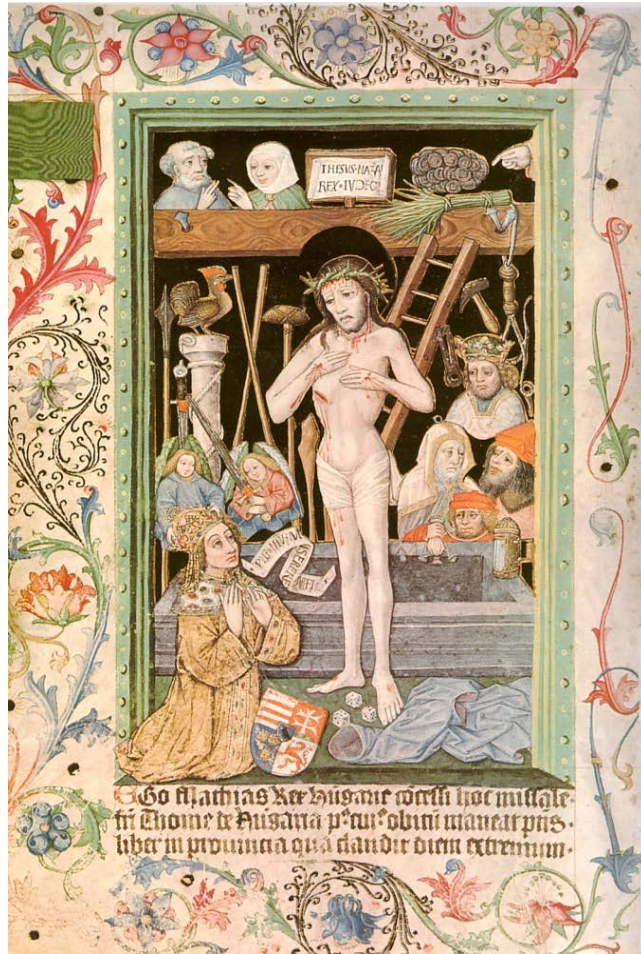
15. ábra: Angyal Besztercebánya címerével Fülekről

16. ábra: Illés próféta

17. ábra: Kalapos próféta

18. ábra: Vir dolorum Mátyás király donátorportréjával a vatikáni ferences missalében

19. ábra: Oltárszárny töredéke Szent Márton és a Töviskoszorúzás ábrázolásával, részlet

20. ábra: Júdás (?) az Ebner-házból

21. ábra: Ismeretlen ifjú az Ebner-házból

22. ábra: A Missale Glagoliticum lovas alakja

23. ábra: A Plathy-család címere

24. ábra: Mittelalterliches Hausbuch, 20v-21r, 1480 k.

25. ábra: Lovas ifjú az Ebner-házból

26. ábra: Mittelalterliches Hausbuch, 22v-23r

27. ábra: Ádám és Éva az Ebner-házból

28. ábra: Férjét ütő parasztasszony, kályhacsempe az Ebner-házból

29. ábra: Kacérkodó pár az Ebner-házból

30. ábra: Israhel van Meckenem: Lovag és hölgy

31. ábra: E. S. mester: Csókolózó pár

32. ábra Tánc az aranyborjú körül, metszet a Narrenschiffből

33. ábra: E. S. mester: Lovag és hölgy

34. ábra: E. S. mester: Szerelmesek

35. ábra: Enyelgő pár, kályhacsempe az Ebner-házból

36. ábra: E. S. mester: *Bolond és meztelen nő tükörrel*, 1450-66 k.

37. ábra: E.S. mester: *Szerelemkert, részlet*

38. ábra: *Mittelalterliches Hausbuch*, 24v-25r

39. ábra: E.S mester: Lakoma a szerelem kertjében

40. ábra: Bolond a Narrenschiffból

41. ábra: Hausbuchmeister: Össze nem illő páros, 1485 k.

42. ábra: Hausbuchmeister: Össze nem illő páros, 1480-90

42. ábra: Quentin Massys: Össze nem illő páros, 1520 k.

44. ábra: id. Lucas Cranach: Paraszt és kurtizán, 1525-30

45. ábra: id. Lucas Cranach: Egy öregasszony és egy fiatalember, 1520-22

46. ábra: A kacérkodó pár (részlet), magántulajdon és L. Cz. mester: Hölgy és egy szolga a réten, 1480-85

47. ábra: A kilenc hős és hősnő, falkép ciklus (részlet), Castello della Manta, Piedmont, 1420 k.

48. ábra: Hans Burgkmair: Esztet, Judit és Jáel, 1516-19

49. ábra: Id. Lucas Cranach: Judit, 1530

50. ábra: Id. Lucas Cranach: Lót és lányai, 1528-30

51. ábra: Id. Lucas Cranach: Sámson és Delila, 1529-30

52. ábra: Sámson és Delila, metszet a Narrenschiffből

53. ábra: Israhel van Meckenem: Fordított világ

54. ábra: E.S. mester: Fordított világ

55. ábra: Hausbuchmeister: Arisztotelész és Phyllis

56. ábra: Lucas van Leyden: Vergilius a kosárban

57. ábra: Arisztotelész és Phyllis, kályhacsempe, 1500 k., Salzachtal

58. ábra: Férfjét ütő nő, kályhacsempe, 15. sz. vége, Bern

59. ábra: Arisztotelész és Phyllis, aquamanile

60. ábra: Férfjét ütő nő, dísztál, 1480 k

61. ábra: ISrahel van Meckenem: Kártyajáték

62. ábra: Id. Lucas Cranach: Salome, 1530

63. ábra: Israhel van Meckenem: Harc a nadragért

64. ábra: Arisztotelész és Phyllis Selmechányáról

65. ábra: Bohóc dudával, kályhacsempe a Bothár-házból

66. ábra: Bohóc alakja Israhel van Meckenem metszetén, az Ornamentális dísz táncosokkal részlete

67. ábra: Israhel van Meckenem: Ornamentális dísz táncosokkal

68. ábra Hans Cranach: Herkules és Omphale, 1537

69. ábra: Bocca della Verità, 1525-27

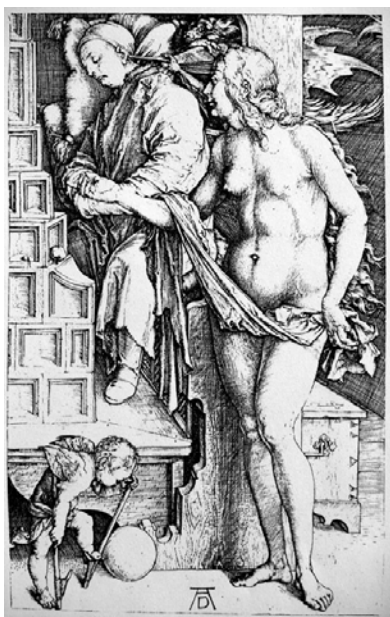
70. ábra: Hans Volz metszete, 1482 k.

71. ábra: Peter Drach metszete, 1493 k.

72. ábra: A.D. metszete 1492 k.

73. ábra: Kályha Dürer metszetén, 1498

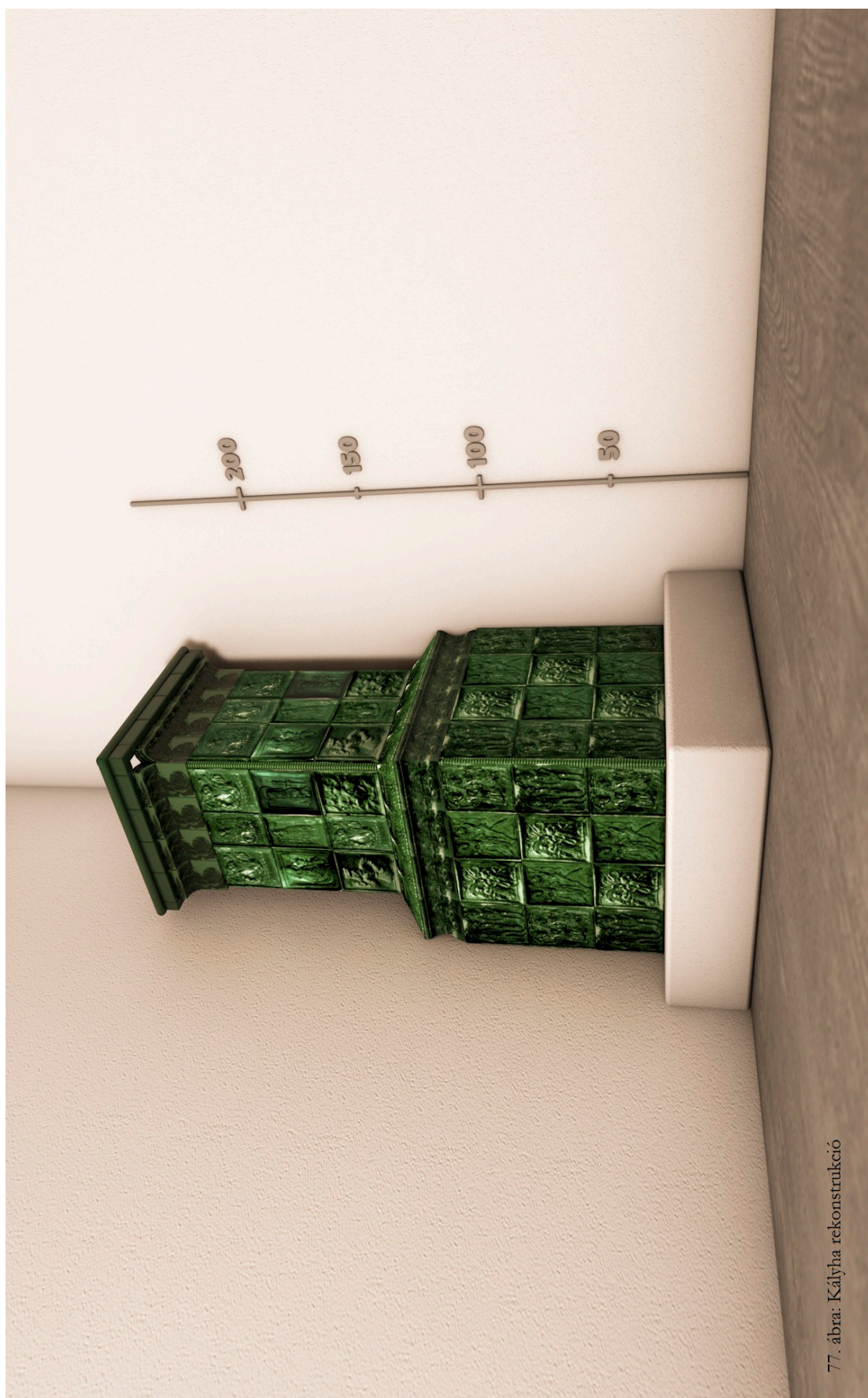
74. ábra: Id. Jörg Breu: Január, 1500 k.

75. ábra: Kályha ábrázolása 1510 körülől

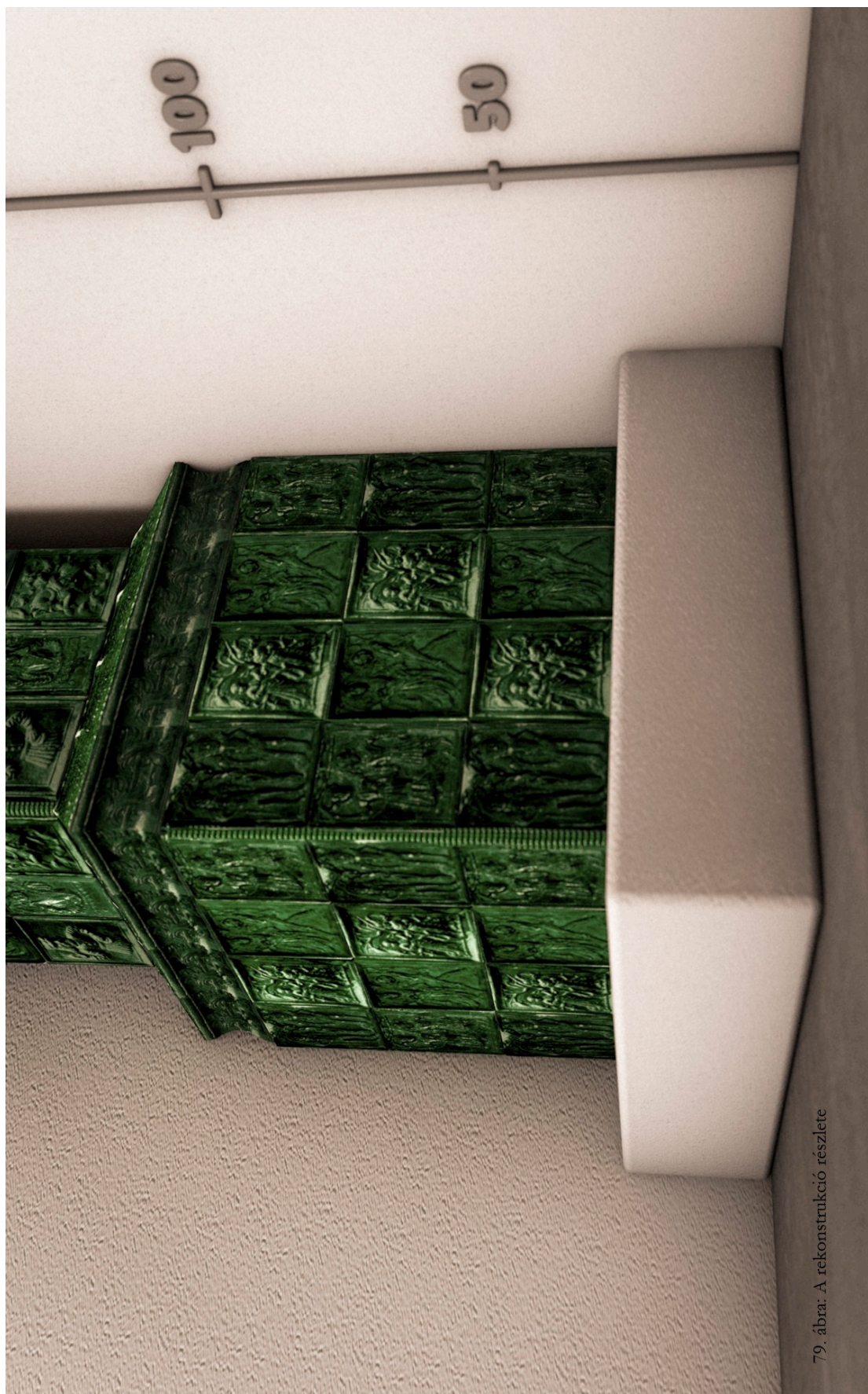
76. ábra: Illés próféta az Ebner-házból

77. ábra: Kályha rekonstrukció

78. ábra: A rekonstrukció részlete

79. ábra: A rekonstrukció részlete

KÉPEK FORRÁSA

(a nem jelöltek saját készítésűek)

Dabasi András (4, 5, 7, 65)

Divald Kornél: Régi művészi kályhák, in: *Vasárnapi újság* 60 (1913) 5.sz (1.)

google (24, 25)

Gruia, Ana Maria: Sex on the Stove: A Fifteenth-Century Tile from Banská Bystrica. in: *Studia Patzianka* 4 (2007) 85-122. o. (57, 58)

Holčík, Štefan: *Stredoveké kachliarstvo*, Bratislava: Pallas, 1978 (64)

<http://images.cemuz.sk> (15)

<http://www.britishmuseum.org>: (30, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 38, 41, 42, 53, 54, 55)

<http://www.furnologia.de> (70, 71, 72, 73, 74, 75)

<http://www.metmuseum.org>: 51, 59, 60

<http://www.nmwa.go.jp> (48)

Marosi Ernő: A gótika Magyarországon (Stílusok – korszakok). Budapest: Corvina, 2008 (18)

Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* (Kilenczedik kötet). Pest: Ráth-Mór, 1862 (23)

Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Kiállítási katalógus: Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994 (19)

Sebastian Brant: *Das Narrenschiff*. Text und Holzschnitte der Erstausgabe 1494. Zusätze der Ausgaben 1495 und 1499. Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, 1979 (32, 40, 52)

www.historia.hu (22)

www.wga.hu (9, 10, 43, 44, 45, 47, 49, 50, 56, 61, 62, 68, 69, 63, 66, 67, 68, 69)